

Maaya t'aan

Lengua maya

Campeche, Quintana Roo y Yucatán

Segundo grado

NOMBRE DEL ALUMNO (A)	
ESCUELA	GRUPO
POBLACIÓN	
ENTIDAD FEDERATIVA	

Este libro de texto ha sido elaborado por el Gobierno de la República y se entrega en forma gratuita a los niños de las escuelas primarias del país.

Los juicios y opiniones de los maestros, de los padres y de los alumnos son muy importantes para mejorar la calidad de este libro. Sus comentarios pueden ser enviados a la siguiente dirección:

COMISIÓN NACIONAL DE LIBROS DE TEXTOS GRATUITOS

Rafael Checa núm. 2 col. Huerta del Carmen
C.P. 01000, México, D.F.

Las obras de arte que ilustran las cubiertas de los libros de texto gratuitos son representativas de las grandes etapas del arte mexicano. Constituyen un valioso respaldo educativo y son motivo de orgullo nacional.

SEP

Libro de texto en lengua maya Campeche, Quintana Roo y Yucatán.

Elaborado en la Dirección General de Educación Indígena de la Subsecretaría de Educación Básica de la Secretaría de Educación Pública

Autores

Florinda Sosa Castilla, Víctor Canto Chán
y Carlos H. Contreras Ortíz

Ilustración

Antonietta Castilla, Javier Garnica, Víctor Lovera
y Mauricio Gómez Morín

Fotografía

Archivo Iconográfico de la Dirección General de Educación Indígena,
Porfirio Cadillo y Jorge Anaya Torres

Diseño de Portada

Comisión Nacional de Libros de Texto Gratuitos,
con la colaboración de Luis Almeida

Ilustración de Portada

"**Vendedora de frutas**", Olga Costa (1913-1993)

Óleo sobre tela, 1951, 195 x 245 cm.

Museo de Arte Moderno, INBA, CNCA

Reproducción autorizada por el

Instituto Nacional de Bellas Artes y Literatura

Fotografía de Portada

Javier Hinojosa

D.R. © Ilustración de Portada Olga Costa/INBA

D.R. © Secretaría de Educación Pública, 1994

Argentina No. 28

Col. Centro, C.P 06029

México, D.F.

ISBN 978-968-29-8096-1

Cuarta reimpresión 1999

Décima séptima reimpresión 2013

Impreso en México

*La Patria (1962),
Jorge González Camarena.*

Esta obra ilustró la portada de los primeros libros de texto. Hoy la reproducimos aquí para que tengas presente que lo que entonces era una aspiración: que los libros de texto estuvieran entre los legados que la Patria deje a sus hijas y a sus hijos, es hoy una meta cumplida.

A seis décadas del inicio de la gran campaña alfabetizadora y de la puesta en marcha del proyecto de los libros de texto gratuitos, ideados e impulsados por Jaime Torres Bodet, el Estado mexicano, a través de la Secretaría de Educación Pública, se enorgullece de haber consolidado el principio de la gratuidad de la educación básica, consagrada en el Artículo Tercero de nuestra Constitución, y distribuir a todos los niños en edad escolar los libros de texto y materiales complementarios que cada asignatura y grado de educación básica requieren.

Los libros de texto gratuito son uno de los pilares fundamentales sobre los cuales descansa el sistema educativo de nuestro país, ya que mediante estos instrumentos de difusión del conocimiento se han forjado en la infancia los valores y la identidad nacional. Su importancia radica en que a través de ellos el Estado ha logrado, en el pasado, acercar el conocimiento a millones de mexicanos que vivían marginados de los servicios educativos y, en el presente, hacer del libro un entrañable referente gráfico, literario, de conocimiento formal, cultura nacional y universal para todos los alumnos. Así, cada día se intensifica el trabajo para garantizar que los niños de las comunidades indígenas de nuestro país, de las ciudades, los niños que tienen baja visión o ceguera, o quienes tienen condiciones especiales, dispongan de un libro de texto acorde con sus necesidades. Como materiales educativos y auxiliares de la labor docente, los libros que publica la Secretaría de Educación Pública para el sistema de Educación Básica representan un instrumento valioso que apoya a los maestros de todo el país, del campo a la ciudad y de las montañas a los litorales, en el ejercicio diario de la enseñanza.

De esta forma, el libro ha sido, y sigue siendo, un recurso tan noble como efectivo para que México garantice el Derecho a la Educación de sus niños y jóvenes.

Maaya t'aan

Lengua maya

Campeche, Quintana Roo y Yucatán

Segundo grado

PRESENTACIÓN

Este libro de texto está dirigido a las niñas y los niños indígenas que cursan la educación primaria, tiene el propósito de favorecer el aprendizaje de la lectura y la escritura de la lengua indígena que se habla en su comunidad.

Se espera que este libro sea utilizado en forma creativa, tanto por el profesorado como por las niñas y los niños, en este ciclo escolar y los subsecuentes, para dar respuesta a los problemas particulares que se presenten en el desarrollo de la expresión escrita y la comprensión lectora.

En el libro se encuentran diferentes textos, algunos hablan del entorno físico de los alumnos, objetos y cosas que hay en la comunidad, y otros se refieren al entorno social y cultural, pues relatan las costumbres, fiestas y leyendas de la región.

Su elaboración estuvo a cargo de profesores indígenas bilingües con experiencia en la enseñanza de su lengua materna así como con profundo conocimiento de la cultura de sus comunidades. Para la redacción, los autores consideran el enfoque comunicativo propuesto en el *Plan y Programas de Estudio para la Educación Primaria 1993*.

Este libro de texto podrá ser enriquecido a partir de las observaciones y consideraciones que profesores, padres de familia, comunidades y organizaciones civiles indígenas realicen acerca del lenguaje utilizado, los contenidos, las ilustraciones, el formato y la presentación.

K'aóolte'ex le áanaltea'

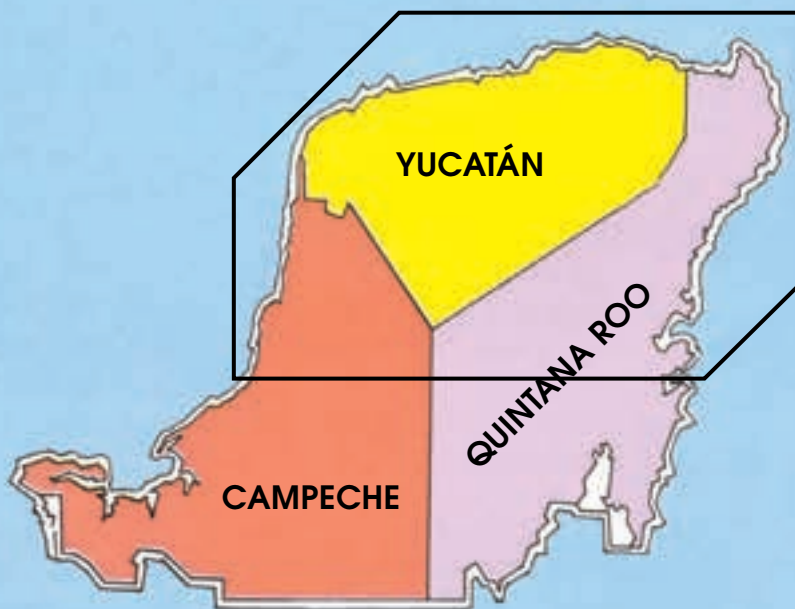
Le áanaltea' u tia'al meejen xi'ipalal yéetel meejen chúupalal máasewal t'aano'ob, ku xooko'ob ti' u yáax jaatsil edukasion primaria, lela' u tia'al u yutsil kamik xook yéetel ts'iib je'ex jok'a'amil u fan yéetel u na'at tu kaajale'.

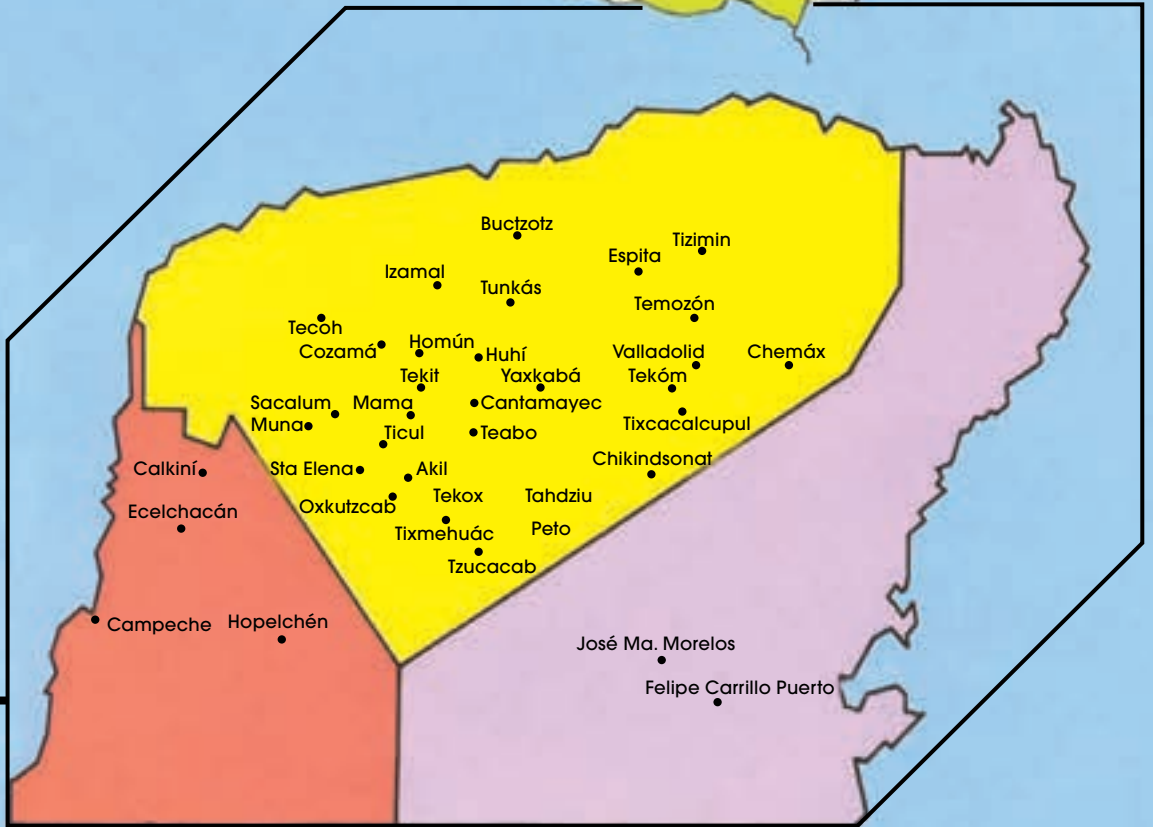
Lela' u tia'al u k'a'anaánpajal ti'j-ka'ansajo'ob yéetel meejen xoknáalo'ob ti' le yáax ja'ab xooka' yéetel u láak' ja'abo'ob ku taalo'abo' u tia'al u séeb na'a ta'al tumeen meejen xok náalo'ob lekéen jo'op'ok u xooko'ob yéetel u tsilbo'ob.

Le áanaltea' ya'abax ba'alo'ob ku taasik, yaane' ku t'aan tio'olal ba'axo'ob yaan te'e kaajo'obo', je'e bix u kuxtalo'ob, u cha'anilo'ob yéetel beey xaan u úuchbeen tsikbalilo'ob u chi'ibalo'ob.

Lela' jo'olpóopta'ab tumeen máasewal j-ka'ansaj xooko'ob yoolo'ob tu beel u t'aanil le áanaltea', u k'aóolo'ob xan u yúuchbeen tsikbalil le ka jtalilo'obo' yéetel bix u t'ano'ob xan, Le máaxo'ob joy le áanaltea' tu beeto'ob je'ex bix u ya'alik wáa u k'áatik le Plan yéetel u Programail Nacional ti' edukasion primaria ti' 1993.

Le áanaltea' jach k'a'ana'an u ma'alobkiinsa'al yéetel tu láakal u nuúkbesaj t'aano'ob: ka'ansajo'ob, taatatsilo'ob, kajtalilo'ob yéetel u múuch'taambalil máasewalo'ob; tio'olal u t'aanil, ba'axo'ob k'a'ana'an u ka'ansa'al, u yoochelo'ob, u ts'ooke' bix je'el u p'áatale'.

I N D I C E

Unidad	Titulo	Página.
1	Jo'o jaats meyaj. unaajil xook	13
2	Wak jaats meyaj. cháak	53
3	U'uk jaats meyaj. u k'íiwikil koonol	107
4	Waxak jaats meyaj. toj óolal	135

U ba'atelil ti' Puebla. 5 ti' mayo ti' 1862.

Tu ja'abil ti' 1862 ka j-k'uch u múuch' k'atunil ti' Francia u ba'ateltone'ex way tu lu'umil k- Mexico.

U múuch' k'atunil ti' k-Mexicoe' wéek'najo'ob yéetel tu péechak'tajo'ob u wínikil ti' Francia tu ba'atelil Puebla.

U naajil xook

Ka'ach úuche', le úuchben maayao'obo' ku k'ubiko'ob u paalalo'ob' xook yiknal juntúul nojoch wíinik ku beetik u yuum k'iinil le ka'acho'. Lela', leti' ka'ansik ti' le mejen paalo'obo' u úuchben ts'íibil le maayao'obo'.

Lela' ti ku ka'ansaj ka'ach bin tu naajile', tuméen tak bejlae' ma' k-ojel wa yaanji u naajil xooko'obi' wa yaanjio'obe' ma' k-ojel tu'ux ts'o'oko'obi'.

Bejlae' yaan tu'ux k-túuxtik k-paalalo'ob kanbal, u ti'a'al ka u kano'ob xook yéetel ts'íib, máax u ch'i'ibalo'ob yéetel xan u ti'a'al ka u kano'ob máan ti' tañxelil kaajo'ob.

- ¿ Ba'ax ka beetik tu naajil xook?

- ¿Ba'ax ka beetik kan jóok'okech tu táankabil u naajil a xook?

- ¿Bix u k'aaba' u naajil a xook?

- ¿Ba'ax u k'áat u ya'al u k'aaba' u naajil a xook?

— ¿Máax u k'aaba' o'ob a wéet xookilo'ob?

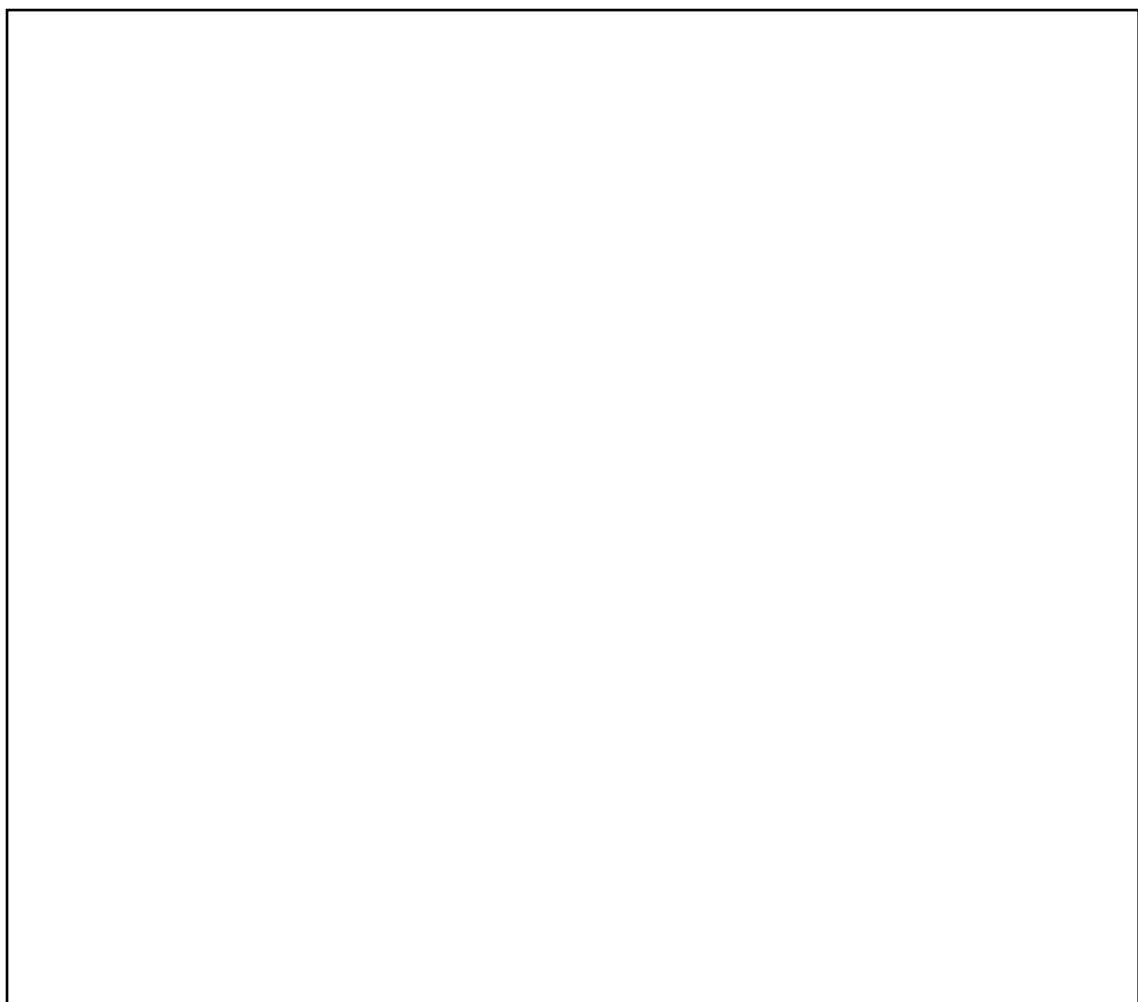
• ¿Ba'ax ti' ka báaxal kan jóok'okech tu táankabil u naajil a xook?

•• ¿Ba'ax uts ta wich ti' u naajil a xook?

••• ¿Ba'ax ts'o'ok a kanik tu naajil a xook?

•••• ¿Ba'ax u láak' uts ta t'aan a kanik tu naajil a xook?

Bon bix u naajil a xook.

K-yuum Manuel Antonio Ay

K-yuum Manuel Antonio Aye' ti' sîj u yil yóok'ol kab tu kaajil Chichimilae'.

Le ka'ach úucho' mina'an tu'ux u ts'îibtal u k'aaba' máak, le o'lal bejlae' ma' k-ojele'ex ba'ax k' iin ka j-sîiji'. Ma' k-ojel xan bix u k'aaba' u yuum yéetel u na'i; chen k-ojele'ex j-koolnalo'ob maayawíiniko'ob ka'achi.

Ma' k-ojel bix úuchik u kanik xook yéetel ts'îibi', chen k-ojel tu kanaj xook yéetel ts'îib ich maaya.

Ma' k-ojele'ex máax yéetel ts'o'ok u beeli', mix k-ojel jaytúul u paalalo'ob yaanchaj ti'o'obi'.

Le ts'o'ok u nats'ikubal u k'iinil ba'atelo', yuum Manuel ka'ach u nojoch jo'olpóopil Chichimila'.

U ch'í'ibalil k-yuum Manuel Antonio Aye', j-maayawíiniko'ob. Le nojoch máaka', juntúul wíinik jach uts u na'at ka'achi, jach yaanlaj u puksik'al u tí'a'al u yaabiltk u yéet ch'í'ibálo'ob; jach yaajchaj tu yóol tu láakal ba'ax ku sen menta'al tí'o'ob tuméen le ts'uulo'obo'. Le o'lal yaanlaj u líik'il ba'atel tu yóok'lal u xu'ulul u loobitalo'ob. Táan u líik'sikubaj u tí'a'al le ba'atel ka j-luub tu k'ab ts'uulo'obo'.

Bey lúubik yuum Manuel tu k'ab le ts'uulo'oba': u sáasabal tí' u k'iinil tí' Domingo 18 tí' u ja'abil 1847 ka bin tu naajil Antonio Rajon u tí'a'al ka xoka'ak tí' junp'éel ts'íibit ju'un tuxta'an tí' tuméen Cecilio Chi', tuméen leti'e' ma' u yojel u xook kastran t'aani'. Chika'an tí' ku bisikuba ka'ach yéetel Antonio Rajon wa ma'e ma'atan u bisik le u ts'íibil ju'un tí' ka u xooko'.

Antonio Rajone' leti' u ba'atabil u kaajil Chichimila' le ka'acho', leti' núuk le ts'íbil ju'un bisa'ab ti'o'. Ka ts'o'ok u beetik u ts'íbile' ka j-bin u takujo'ol yuum Manuel ti' nojoch Eulogio Rosado, u nuxi' jalachil Saki' ka'achi, tak le ts'íbil ju'un ts'ab ti' u xooke', tu bisaj Rajon u k'ub ti' le ts'uula'.

Yuum Eulogio Rosado ka ts'o'ok u yojeltik ba'ax ku taal u k'line', ka tu túuxtaj yuum Valentin Barrera yéetel ya'ab waacho'ob machik k-yuum Manuel Antonio Ay, tuméen ts'o'ok u yojelta'al táan u lík'sikuba yéetel ya'abkach maayao'ob u ti'a'al ba'atel tu yóok'o le ayik'al ts'uulo'obo'.

Ka j-k'a'al yuum Manuele', óoxtuulo'ob, yéetel Rudesindo Puk yéetel Felipe Puk.

U ts'ook tsikbal tu mentaj yuum Manuele', yéetel juntúul u chan mejen, 12 u ja'abil, tu yoknaj k'iin ti' 25 ti' julio ti' 1847.

U yoknaj k'iin ti' 26 ti' julio ti' u ja'abil 1847 ka jóok'sa'ab, tuméen le ts'uulo'ob tu k'iíwikil "Santa Ana" ti' u noj kaajil Saki'o', u ti'a'al ka ts'ona'ak tuméen le waacho'obo'.

Ya'ab u yéet maayailo'ob ti' tantanxel kaajilo'ob taalo'ob ka'ach tokik chen ba'ale ma' beychajo'obi' tuméen le waacho'obo' u machmajo'ob u ts'oono'ob.

Ku ya'alale' le u ka'aj j-ts'oonbilo' ma' sajakchaj bin jach jun puli'i'. U ja'abile' mi 28 ti', le ka'aj kinsa'abo'; lela' ti' bisa'ab mukbil Chichimilae'.

Ka'apéel k'iin kinsa'ak k-yuum Manuel ka j-wak' u k'áak'il le k'antunyáj Picho', ti' u k'iinil ti' 30 ti' julio ti' u ja'abil 1847.

• Tsikbal ba'ax ta na'ataj ti' le xooka'.

•• Ts'íibt u k'aaba' k-yuum.

••• Tu' ux kaajil síiji.

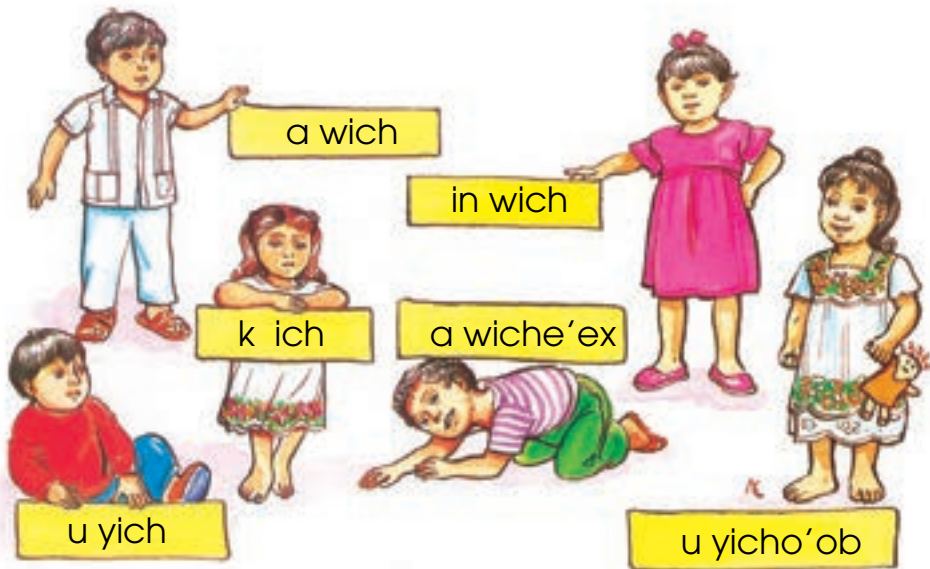
•••• Ts'íibt ba'ax o'lal kinsa'abi.

— Ts'íibt u k'aaba' le ts'uulo'ob loobilto'.

—• Ts'íibt u k'aaba' le noj kaaj tu'ux ts'o'on k-yuum
Manuelo'.

—•• Ts'íibt u k'aaba' le máako'ob k'a'alo'ob yéetel k-yuum
Manuel Antonio Ayo'.

—••• ¿Ba'ax k'iin ka j-wak' le k'antunyaj Picho'?

Ts'íibt u k'aaba'o'ob u xooxo't'al a wíinkil

in	a	u	k	a...e'ex	u... o'ob
----	---	---	---	----------	-----------

**Ts'o'oks u ts'íbil le meyaja' yéetel in,
a, u, k, a...e'ex yéetel u...o'ob.**

in chi'	a chi'	u chi'	k chi'	a chi'e'ex	chi'o'o
_____	_____	_____	_____	_____	_____
_____	_____	_____	_____	_____	_____
_____	_____	_____	_____	_____	_____

in _____ naajil _____

k _____ k'éek'en _____

a _____ nook' _____

a _____ xanabe'ex _____

u _____ báaxal _____

u _____ koolo'ob _____

Ts'íibt le ba'ax ka na'atiko' ti' le k-lakama'.

Bon u yoochel le k-lakama'.

Remite:
Felipe Chan Kanche
Calle 55 #315 x44 y46
Merida, Yuc.
C.P 97000

Destinatario:
Maria Ranche' chan
Calle 20 No. 210 x33 y35
Oxkutzcab, Yuc.
C.P

Noj kaajil Jo' 30 ti' abril ti' 1993.
X-Muruch Kanche' chan
kaaye 20 No. 210 ichil ti' 33 yée-
tel 35
Oxkutzcab, Yuc.

In x-ki'ichpan na'.

Ka k'am in tsikbe'enil yéetel kexi' wa toj a wóolpaa'te'
yéetel in laak'obe'.

Ku ts'o'okol le chan xóot' tsikila', kin ts'ílb tik le chan ts'ílb
ju'una', u ti'a'al in wa'alik tech jach máalob-u bin in xook
yéetel ma' u ch'akt mix junp'éel k'iin ma in bin ti' in
xooki'. Kin ts'aik xan a wojelte' táan u ya'alal ten tuméen
in ka'nsaje' k'a'abet in chúukbesik u nu'ukulo'ab in xook,
le o'lale' yaan in k'a'abetkunsik N\$ 100.00 tumben taak'in,
u ti'a'al in manik u ts'ook le in nu'ukulo'obo'.

Jach kin k'áatik tech xan ka núuk le in ts'ílb ju'una', u
ti'a'al in wojeltik wa je'el u pajtal a ts'aik ten le ba'ax kin
k'áatik techo'.

Chen le yaan in wa'al ti' techo', chen kan jan taaken in
xiimbalte'ex, a waal.

J-Piil Chan Kanche'

Ts'íibt ba'ax ta na'ataj ti' le ts'íib ju'unna'.

Tak tu'ux je'el u pajtal u t'aanikuba máak yéetel le ts'íib ju'uno'oba'.

Ba'axten ku ts'íibta'al u piix le ts'íib ju'unu'ob yéetel kastran t'aano'

Bix u túxxtal le ts'íib ju'uno'oba':

Tu'ux ku k'u'ubul _____

Bix u túxxtal tak tu'ux k'a'anan u k'amal_____

Ts'íibt junp'éel ts'íib ju'un.

**Ká ach úuche' chen maayo'ob
Kajakbalob'ob ti' le lu'umooba', bejlae' tak
u ch'i'ibal sak wiiniko'ob**

J-jo'olpóopo'ob

K-yuum Manuel Antonio Aye' ma' chen leti' yaj-óolt le ba'ax ku beetik ts'uulo'ob u ti'a'al loobitiko'ob maayao'obo', tak leti'o'ob Cecilio Chi', Jacinto Pat yéetel u láak'o'ob.

Lelo'oba' tu junp'éelilikunso'ob, u tuukulo'ob u ti'a'al ka u much'ubao'ob yéetel u yéet ch'i'ibalo'obe' u ti'a'al ba'atel tu yóok'ol le ts'uulo'obo', u ti'a'al ka jaawak u yotsi kunta lo' ob.

Junpay ti' le k-yuumo'oba', yaan xan u láak' nojoch wiiniko'ob tu nupubao'ob u ti'a'al ba'atel way tu lu'umil Mexicoe' u ti'a'al ka xu'uluk u paalitsilta'al otsil wiinik tuméen le ts'uulo'obo', je bix yuum Miguel Hidalgo y Costilla, José María Morelos y Pavón yéetel u láak'o'ob.

U úuchben kaajilo'ob Mayab

Aajene'ex Uxmal, Labna, Sayil,
Labpak' yéetel Chakmultun.

Líik'ene'ex tu láakale'ex in wéet
xiibile'ex, ko'otene'ex k'aay
tuméen ts'o'ok u k'uchul u k'iinil
a k'iinbesa'ale'ex. (k'aay)

**Chukbes u ts'íibil u k'aaba' le úuchben
kaajo'oba'.**

Aajene'ex

Ux _____

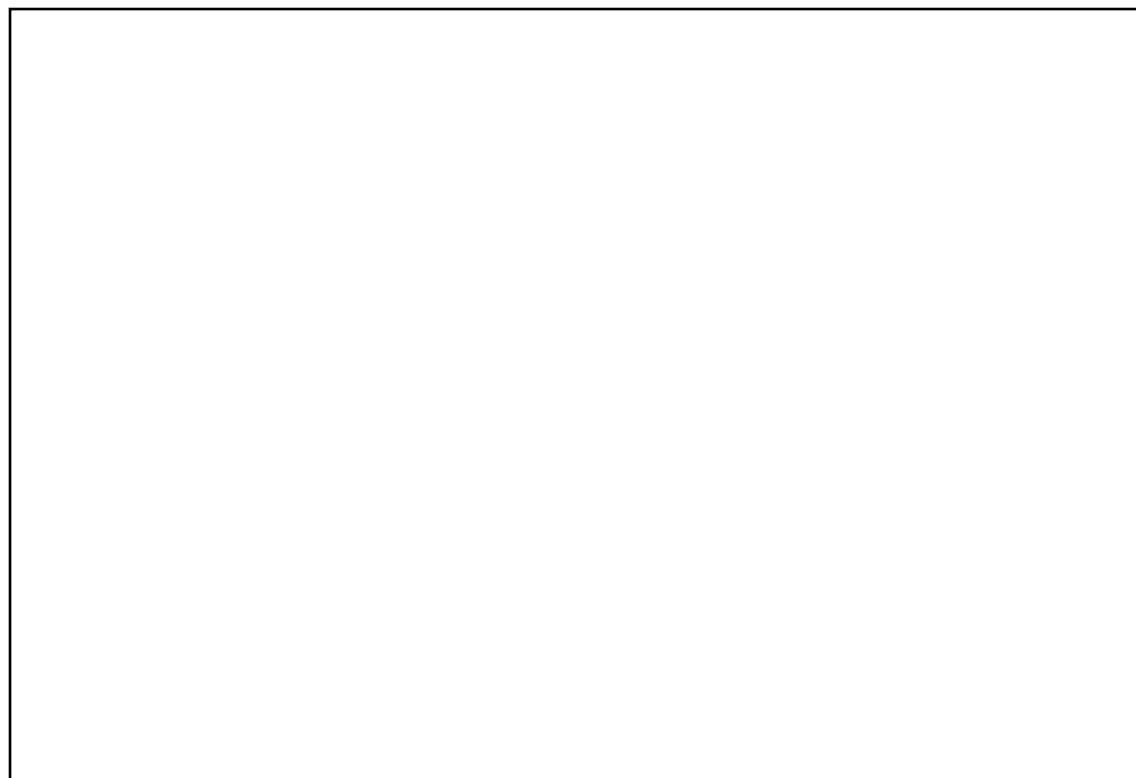
_____ na

Sa _____

Lab _____

_____ multun

Bon u yoochel junp'éel úuchben kaaj.

Juntúul peek'.

Ka'akúul che'.

Ooxp'éel tuunich.

Kanwúal waaj

Jo'ots'íit kib.

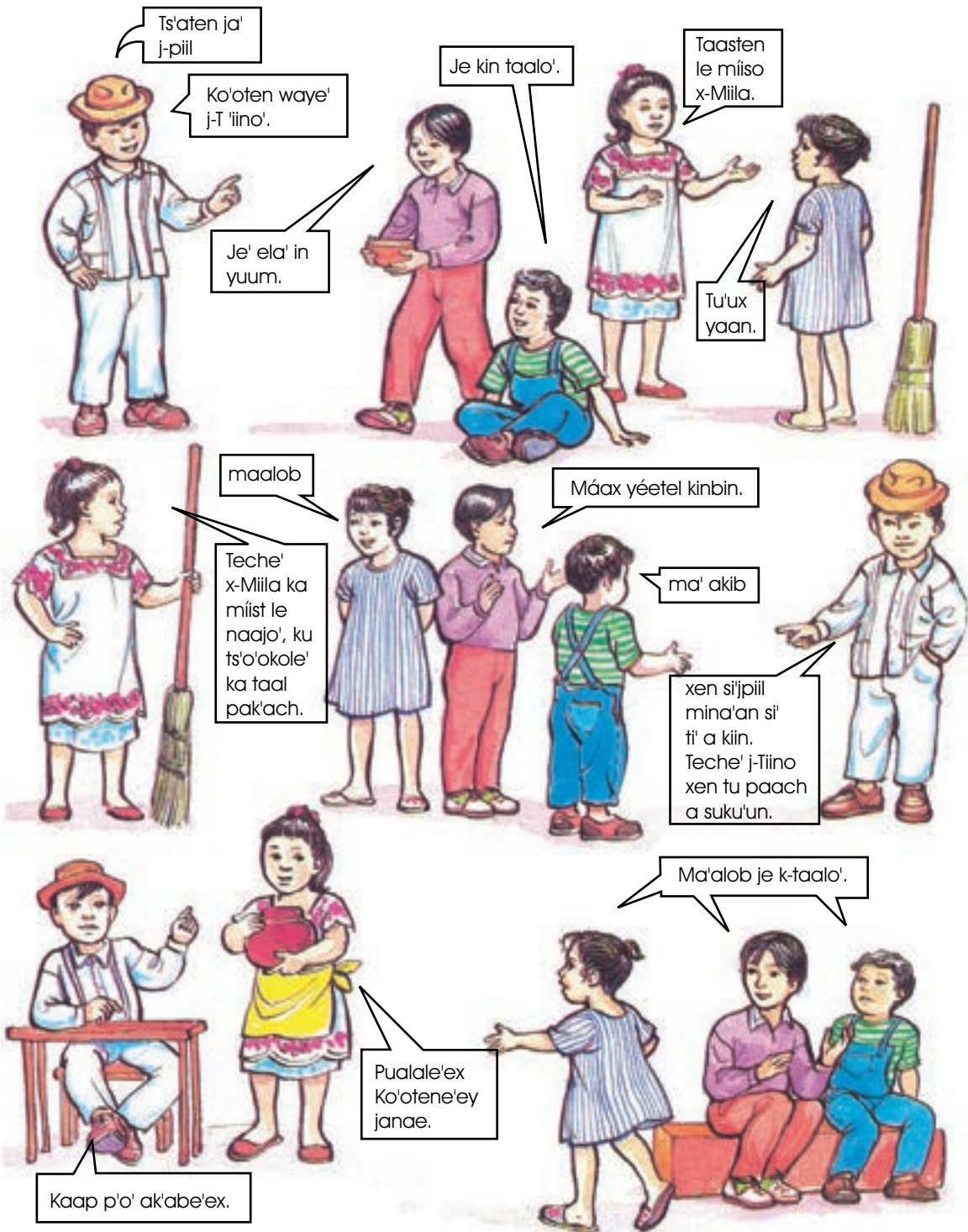

Chukbes u ts'íibil le chowak t'aano'oba'.

• Ka'a _____ in tsíimin •• Óox _____ a paak'al chi' ••• Jun _____ u k'eyem •••• Ka'a _____ k naajil — Kan _____ a luuche'ex —• Jun _____ u koolo'ob'	• Jun _____ x-kaax •• ka'a _____ xanab ••• Óox _____ che' •••• kan _____ ja' — Jo'o _____ k'e'eyik —• Wak _____ p'o'

Junp'éel <u> báaxal </u> Junp'éel <u> tuunich </u> _____ _____ _____	Ka'atúul <u> tsíimin </u> _____ _____ _____
--	--

Ooxkúul <u> che' </u> _____ _____ _____ _____	Kanwáal <u> waaj </u> _____ _____ _____ _____
---	---

Ts'aten ja' j-piil

Ko'oten waye' j-T 'iino'.

Je' ela' in yuum.

Je kin taalo'.

Taasten le míiso x-Miila.

Tu'ux yaan.

maalob

Teche' x-Miila ka míist le naajo', ku ts'o'okole' ka taal pak'ach.

Máax yéetel kinbin.

ma' akib

xen si'jpiil mina'an si' ti' a kiin. Teche' j-Tiino xen tu paach a suku'un.

Ma'alob je k-taalo'.

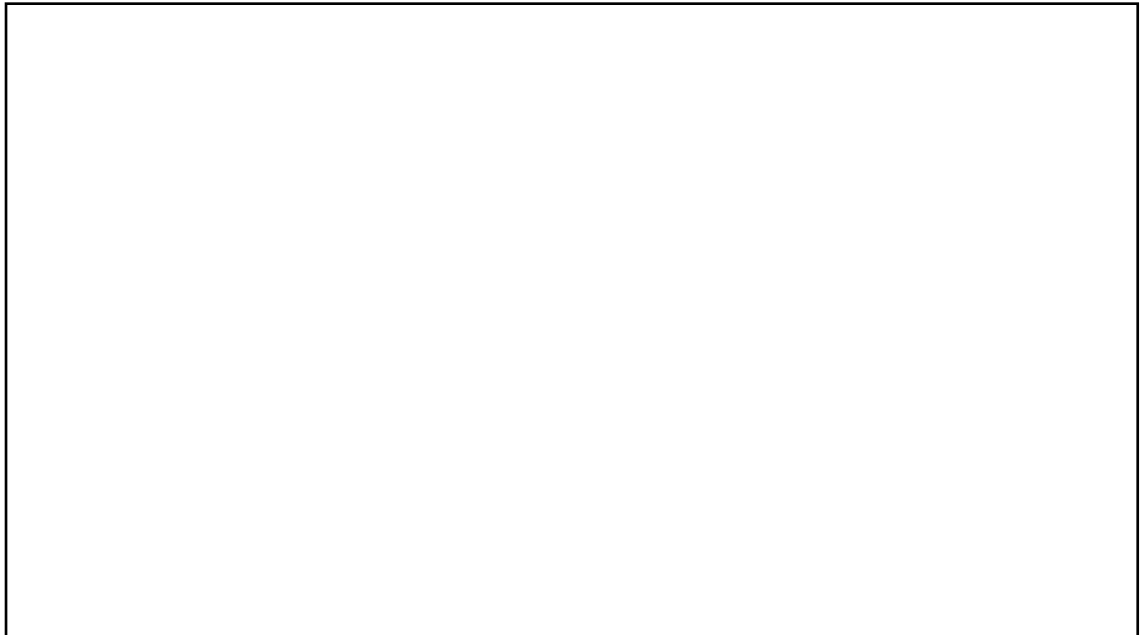
Kaap p'o' ak'abe'ex.

Pualale'ex Ko'otene'ey janae.

Chukbes u ts'íibil le chowak t'aano'oba'.

- Ts'aten ja' u ti'a'al in wuk'e j-Pill _____
- Lilk'en _____
- Taasten _____
- Ko'oten _____
- Xen _____
- Míist _____
- P' o' _____
- Ko' ox _____

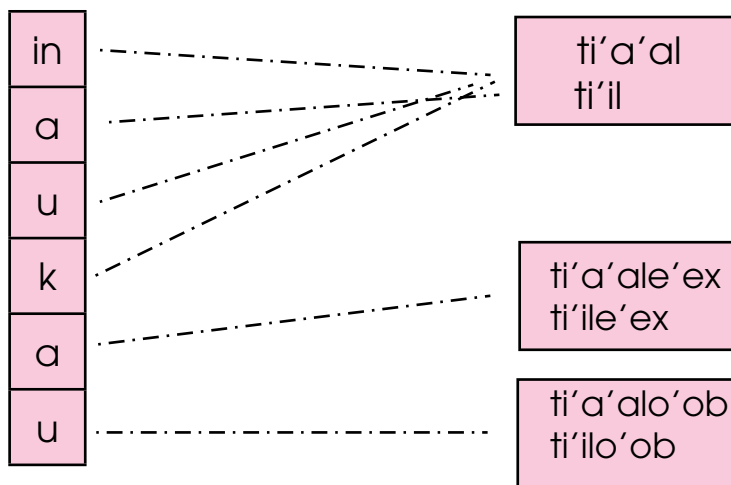
**Bon u yoochel mejen paalalo'ob ku
tsikbaio'ob tu'ux ku k'aatiko'ob ba'alo'ob.**

**Tsikbalt máaxo'ob beetmil le jats'uts
meyaja', ku ts'o'okoie' ka ts'íibtik le ba'ax
ta tsikbalto'.**

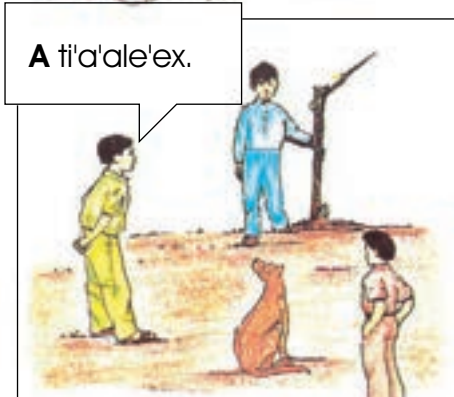
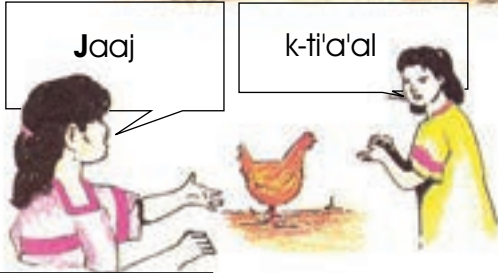
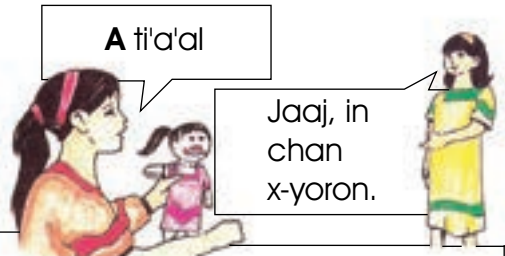
**Tsíibt u k'aaba' u láak' úuchben kaajo'ob
a k'aol.**

- ¿Máax ti'a'aitik le báaxa'ja'?
- in ti'a'al
a ti'a'al
u ti'a'al
k ti'a'al
a ti'a'ale'ex
u ti'a'alo'ob

Chukbes u ts'íibil le k'áat chi'a'.

- ¿Máax xanab lela'?
- _____
- _____
- _____
- _____
- _____

**Il a wil ba'ax ku beetik le mejen
paalalo'oba', xook ba'ax ku ya'aliko'ob
ku ts'o'okole' ka ts'ïbtk.**

Chukbes u ts'íibil le chowak t'aano'oba'.

• In ti'a'al _____

•• A ti'a'al _____

••• U ti'a'al _____

•••• K ti'a'al _____

— A ti'a'ale'ex _____

—• U ti'a'alo'ob _____

—•• Le naaja' _____

—••• Le naajo' _____

—•••• Le naaje' _____

**Ts'íibt u l'aak' chowak t'aano'ob yéetel le
xooxot' t'aano'ob ts'o'ok a wiliko'.**

• _____

•• _____

••• _____

•••• _____

— _____

—• _____

U ts' íbil k'uben t'aan:

Yuum Director ti' u Naajil Xook Ti` Primaria Yéetel in tsikbe'enile' kin ts'aik a wojelte' in chan xi'ibpaalil j-Tiino Ek' Chimal ma'atan u pajtal u taal xook ti' le k'iina', in tuukultike' sáamale' bey xan, tuméen jach k'áabet k bin paak'al ixí'im. Wa t-séeb ts'o'oksaj bejlae', k- suut, wa ma' beychaje'e sáamal k- suut. In niib óolal tech yóok'lal le uuyaj t'aana' ti' le k'uben t'aana' Muna', yuc. 3 ti' mayo ti' 1993.

Yuum Juan Ek' Ba'

<p>Ts'íibt junp'éel k'uben t'aan.</p>
--

Nu'ukbesaj t'aan.

Ti' tu láakal j-xooko'ob:

K-u'uyike'ex u ya'ala'al ka'abet k-kanantike'ex le yóok'ol kab tu'ux kuxa'aono'one'exa'. Yóok'ol kabe' leti' tu láakal le ba'alo'ob yaan t-bak'paacho'; le lu'umo', le naajo'obo', le che'o'obo', le ba'alche'o'obo' yéetel tak to'one'ex.

U kananta'al yóok'ol kabe' u k'áat ya'ale' ma' u k'askunta'al u naajilo'ob le k-kaaje'exo', ti' le u naajil xooko'obo', ma' u kinsa'al k'áaxo'ob, xiwo'ob yéetel ma' u yéek'kunsal ja' yéetel ma' u sen k'askunsa'al.

U naajil xooke' bey k-otoch xane' le o'lale' ka'abet kanantike'ex, bey láak'tsilo'one'exe'e' yéetel j-ka'nsajo'ob yéetel k-éet xooke'exe'.

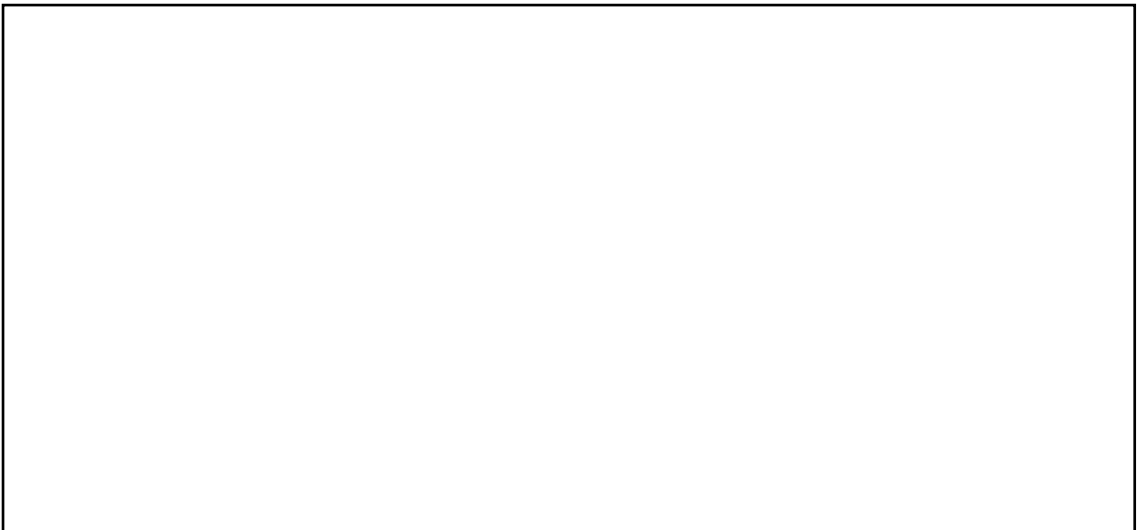
K'a'abet k-kanantike'ex tu láakal le ba'alo'ob yaan te tu naajil k-xooke'exo', tuméen u yutsile' u ti'a'al tu láakal.

Tzucacab, yuc. 5 ti' septiembre ti' 1993.

**Ts'íibt junp'éeel-Nu'ukbesaj t'aan ti' a
kaajal wa ti' u naajil a xook.**

**Bon u yoochel le ba'ax u k'aat ya'al a
Nu'ukbesaj t'aano'.**

Le sak wíiniko'obo' ka j-k'ucho'ob way tu lu'umil le maayao'oba', jach tu loobilto'ob le k-ch'i'ibale'exo'obo'. Pa'atik in tsikbaltik te'ex u tla'al ka wu'uye'ex ba'ax u sen mentmajo'ob to'on: tu láakal u yutsil k-lu'ume'exe' tu laj tselo'ob to'on, ku ts'o'okole' ka tu mento'ob k-meyajtik ti'o'ob u ti'a'al ka ayik'aichajako'ob. Ya'ab ti' to'one'ex tu kinsajo'ob yóok'ol meyaj tuméen tu palitsilto'one'exo'ob je'el bix tu yóoto'obe.

Tu laj tóoko'ob k-úuchben áanalte'o'ob yéetel k-úuchben k'uyeno'ob. Tu mento'ob k-bo'otike'ex okja' yéetel ts'o'okoibel ti' le yuum k'iino'ob ka'acho'. Jach ya'ab xan u beetiko'ob k-bo'otik páatan ti' le u jalach wíiniko'obo'.

Tu káakal le ba'alo'ob beya' leti' jach náak' ti' le maayao'obo' ka yanlaj u wa'atalo'ob ba'atel tu yóok'ol le ts'uulo'obo' tu ja'abil 1761. Le ba'atela' ti' chúun tu kaajil Kiste'ile', k-yuum Jacinto kanek jo'olpóopte.

Ya'ab maaya wíiniko'ob kīimi, chen ba'ale' ti' le ba'atela' ma' beychajo'one'exi' tuméen layli' k-paalitsilta'ale'ex yéetel k-noksa'ale'ex yóok'ol meyaj tuméen le sak wíiniko'ob wa ts'uuiio'obo'.

Ma'ak le yóok'lal aanji k-ka'a wa'atale'ex ba'atel tu yóok'ol le ts'uuiio'ob tu ja'abil ti' 1847, le ba'atela' k-yuumo'ob Manuel Antonio Ay, Cecilio Chi', jacinto Pat, Bonifacio Novelo yéetel u láak'o'ob jo'olpóopte le k'antunyaja'.

**Ay, Cecilio Chi', Jacinto Pat, Bonifacio Novelo
yéetel u láak'o'ob jo'olpóopte le k'antunya**

Ts'íibt u yal k'aaba' le ts'íiba'.

Ts'íibt jayp'éel u yalal u ts'íibil le ts'íiba'.

Ts'íibt makamáak ti' u yalal ts'íibil ku ya'alik ya'abkach
ba'al.

**Bon u yoochel le ba'ax ta na'ataj ti u xookil le
ts'íilba'.**

**Chukbes u ts'íibil le chowak
f'aano'oba'yéetel u láak'tuukulo'ob.**

- U naajil in xooke' jats'uts.

- Jaytúul j-ka'nsaj ku ts'a xooki .

- Jaytúul a wéet xooko'ob .

- Tu naajil in xooke' kin báaxal.

- Tu naajil in xooke' yaan ka'atúul in weet xooko'ob jach.
ku

- ¿Ba'ax meyajilo'ob ka beetik tu naajil a xook?

U tsikbalil ikil k'uchiko'ob le sak wíiniko'ob way Yukalpeteno'

La'ay u k'aaba' ja'ab u'ulki ts'uulo'ob 1519. La'ay u ja'abil yaan ka u'uli ts'uulo'ob way tak kaajal koon Aj Itsa, way ti' lu'um Yukalpeten, Yucatán, tu t'aan Maaya Aj Itsoo'ob.

Bay yalki yáax Adelantado Don Juan de montejo yook'lal bay ala'abki ti' tuméen Don Lorenzo Chable u yu'ube lay conquistador Tixkokobe'.

K'amaj ix ts'uulo'ob tu wolol u puksi'ik'al. Je u chuun u k'aabatik Don Lorenzo Chebleile' yóok'lal u ts'aki k'ak'bil bak' u jante ts'uulo'ob yéetel Capitano'ob tu láakal. Yaan ix u mejen Don Martin Chable' u k'aaba' xan.

Je u ja'abil ku xímbal ka jo'op'i u ch'aikuba ts'uulo'ob u ti'a'al u chukiko'ob way Yukalpetene'.

U yojeltaj ix aj k'iin bouat Aj Xupan u k'aaba'. Okki cristianoil to'on tu ja'abil 1519. Ets'lajki k'u naj Tijoo tuja'abil 1540. Ka ts'o'oki k'u naj Tijoo tu ja'abil 1599.

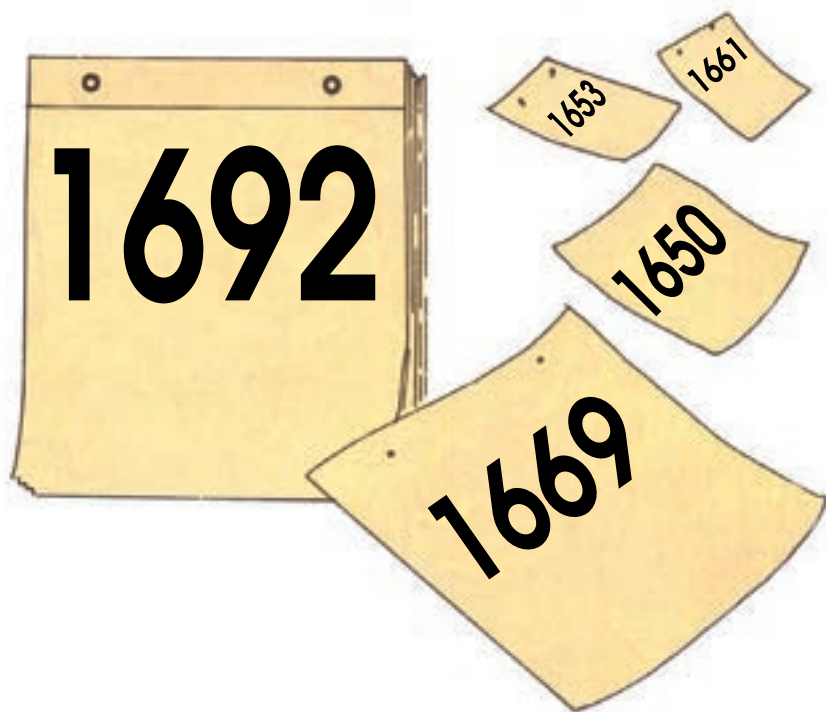
Uchki xe-k'iik', jo'op'ki kiimil to'on tu ja'abil 1648.

U wi'ijil kiimil jo'op'eel ja'ab, u ja'abilo'ob ti' 1650, 1651, 1652, 1653 yeetel 1654, ka ts'o'oki wi'ijil lae'.

Chak ik'al ti' kiimi Padre Agustín Gomes ti' u ja'abil 1661.

Uchki u k'intunyabil ti' u ja'abil 1669.

Uchki ix usam k'áak'i tu ja'abil 1692.

Núuk le k'áat chi'o'oba'.

- ¿Ba'ax ja'abil ka j-k'ucho'ob le sak wíiniko'on way tu lu'umil Yukalpeteno'?

- ¿Ba'ax taal u beeto'ob way tu lu'umil Yukalpetene'?

- ¿Ba'ax ja'abilo'ob ka muk'yajta'ab le wi'ijilo'obe'?

- K'áat ti' a yuumo'obe' ka u tsikbalto'ob tech bix úuchik le wi'ijil kīmilo'obe'.

U kaajbal u kaajil Tenochtitlan

Un chimalil k-lakame' ku k'a'ajisik to'on u kaajbal u noj kaajil Tenochtitlan tu lu'umil u chak'amil México.

Ku ya'alik u tsikbalile', le úuchben aztecao'obo' táan u máano'ob u kaxto'ob u chíkol u yuum k'uj Huitzilopochtli, ká u ye'es ti'o'ob u kúuchil tu'ux k'a'anán u meyajtiko'ob u naaj k'ujo'ob yéetel u naajilo'ob.

Bey ka j-k'ucho'ob ti' junwóol ja', u k'aabae' teelo' Uj, ti' lelo' ka tu yilo'ob u t'uuchul juntúul j-i' yóok'ol junkúul pak'am. Taan u luk'ik juntúul kaan.

Le aztecao'obo' tu tuukulto'obe' leti' le chíkol ku kaxtiko'obe'. Ki'imakchaj u yóolo'ob, ka j-xu'ul u máano'ob yéetel ka jo'op' u lik'siko'ob u noj kaajo'ob.

Cháak

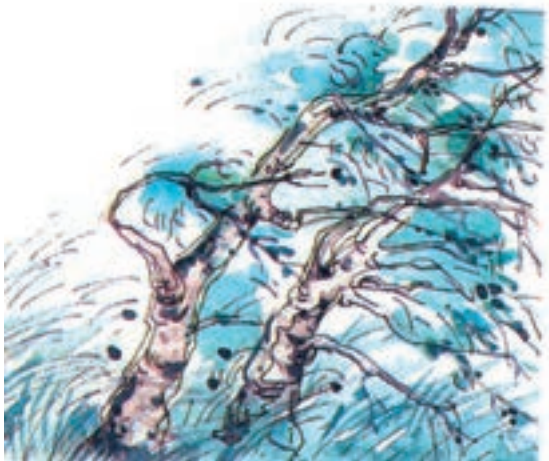
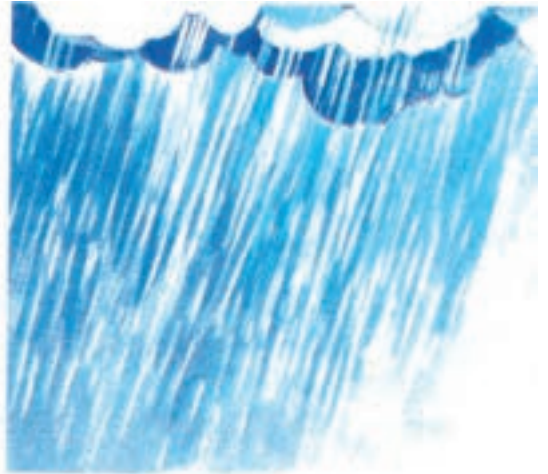
Ja'ja'lil

U yokbal ja'ja'lile' tu winalil mayo yéetel ku taal u ts'o'okol tu winalil agosto.

U ti'a'al ja'ja'lile' tu láakal ba'al yaan u kuxtale' ku ki'imakchajal u yóol, le k'áaxo'ob yéetel xiwo'ob ku ya'axtalo'ob, ku loolankilo'ob yéetel ku yichankiio'ob; le ba'alche'o'obo' ku t'a'ajtalo'ob. tuméen yaan k'áax wa xiw u janto'ob; le ch'íich'o'obo' ku k'aayo'ob xan, tuméen u yojelo'ob yaan u yaantal u yich le che'o'ob u luk'o'ob', wíiniko'ob xane' Ku ki'imaktal u puksi'ik'alo'ob tuméen u yojelo'ob yaan ja'e', yaan kuxtal: ku paak'alo'ob, ku yichankil u paak'alo'ob, yaan ba'al jantbil, yaan u ti'a'al ts'aaki', nook', xook yéetel u láak' ba'alo'ob.

Chen ba'ale yaan k'iine' ku ya'alik k'aas mina'an ja', mina'an xan ba'al u ti'a'al jantbil; bey xan le kan sen t'iilik u k'áaxal ja' yaan tu'uxo'ob ku sen bululo'ob, yaan tu'uxo'ob ku k'áaxal tak u batil yéetel yaan xan tu'ux ku senkech beetik iik'o'ob, le senkech ba'alo'ob xan beya' layli' ku loobiltiko'ob kuxtale'.

Chukbes u ts'íbil le chowak t'aano'oba.

• Ts'o'ok u _____

•• Táan u k'áaxal _____

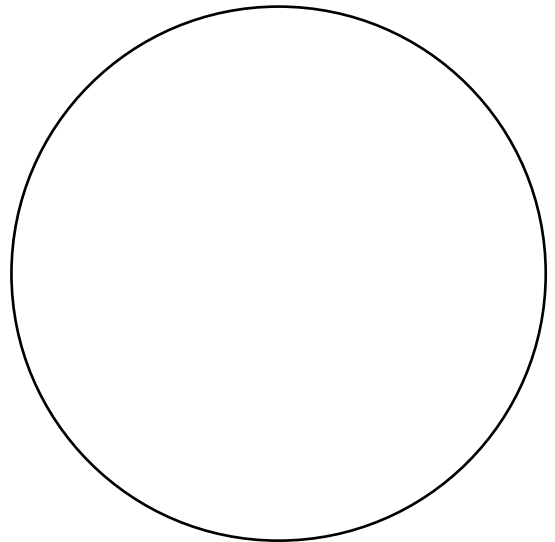
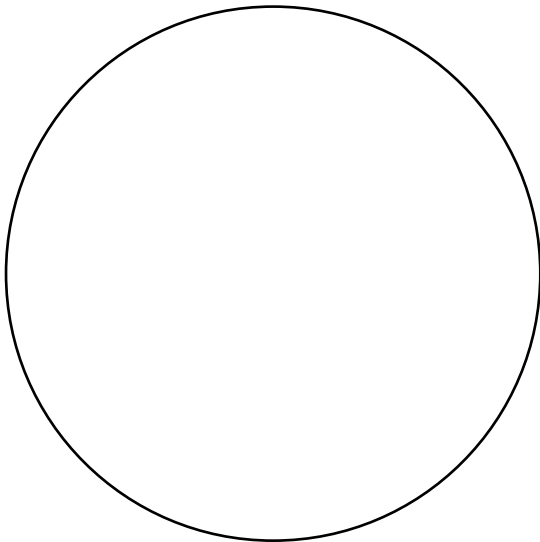
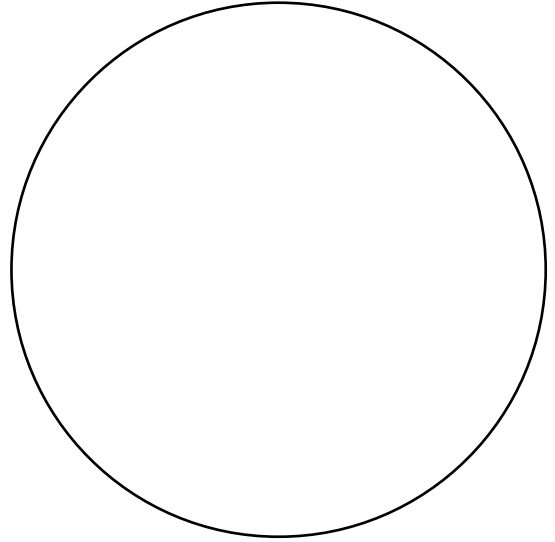
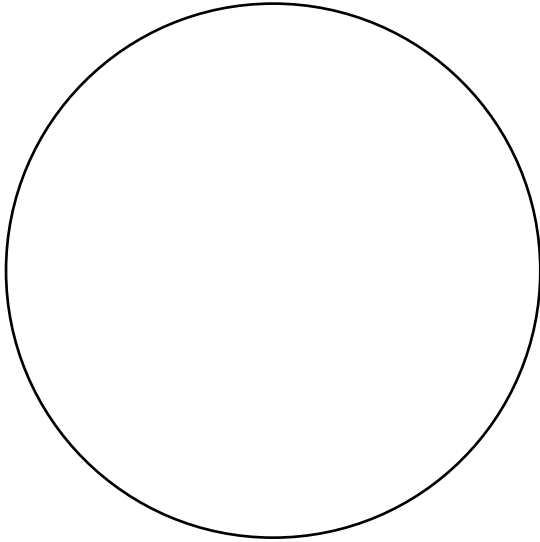
•••Táan _____ okene'ex ich
naaj bik u jats'e'ex. _____

••••Ts'o'ok u jóok'ol _____ jeta'an
jats' utsi _____

— Paale'ex okene'ex ich naaj je ku _____
taal u _____ le cháako'

•— Ts'o'ok u jabikubaj, ts'o'ok u jóok'ol _____

**Bon u yoochel u láak' le ba'alo'ob ku
yúuchulo'ob chen beyo'.**

Ts 'íibt u yaǰ k'aaba' le xooka'

U ti'a'al u kuxtal wíinik yéetel ba'alo'ob yaan way yóok'ol kabe' k'a'abet: ja', iik', k'iin, lu'um, k'áax yéetel u láak' ba'alo'ob.

Le o'lale' le úuchben maayao'obo' tu ka'ansajo'ob ti' u ch'i'ibalo'obe' tu láakal ba'al yaan way yóok'ol kabe' yaan u kuxtalo'ob yéetel yaan u yuumilo'ob, le bey tuno' t-kane'ex yaan yuum cháak, yuum iik', yuum k'iin, u yuumilo'ob k'áax yéetel u láak'o'ob.

Bey xan tu ka'ansajo'ob to'one'exe' paybe'én bin u beeta'al t'ich'o'ob ti'o'ob: ti' yuum cháak u ti'a'al ka u ts'ato'on utsul ja'o'ob, u ti'a'al u najalta'al le koolo'obo', le bey tuno', ku beeta'al le ch'a cháako'obo'.

Ti' yuum ük'e' ka u tuuxto'on ma'alo'ob iik'o'ob yéetel xan ka u k'amo'ob le k'amo'ob ku beeta'alo' u ti'a'al ma' u loobiltiko'ob u paak'alil le koolo'obo'.

U ti'a'al ka ch'ijik xan k'áax, xiw wa paak'alo'obe' k'a'abet le k'iin ti'o'obo', tuméen wa ku ya'axtal u le'o'obe' yóok'lal u juul k'iin, le bey xano', to'one' yaanto'on ma'alob ik' u ti'a'al k-kuxtal, tuméen le iik' ikil kuxliko'ono' leti' le che'o'ob ts'aiko', diosbo'otik ti' le yuum k'iino'.

Le bey tuno' wa ka k-yaakunse'ex yéetel ka k-kanante'ex le ba'alo'ob yaan way yóok'ol kabo', mi je'el u yaantal to'one'ex junp'éeel jats'uts yéetel utsul kuxtale'.

Núuk le k'áat chi'o'oba'.

- ¿Ba'ax ku beetik yuum cháak?

- ¿Ba'ax ku beetik yuum iik'?

- ¿Ba'ax ku beetik yuum k'iin?

- ¿Ba'ax u k'áat ya'al ja'ja'lil?

- ¿Uts wa ta wich u k'iinilo'ob ja'ja'lil?

- ¿Ba'axten?

**Ts'íibt ba'ax ka tuukuitik ti' le ts'a
joobono'oba' ti' le u paak'alil nalo'.**

Bon u yoochel ba'ax ku beeta'al yeetel ixi'im.

Ts'íibt ba'ax u k'áat ya'al le a ts'a joobono'.

Xook le xooxot' t'aano'oba

¿ Ba'ax ka beetik cham xiibpal?
In ka'aj xíimbal.

Táan in báaxal
kux tech tu' ux ka bin

Chukbes u ts'íibil le chowak t'aano'oba'.

- ¿Máax a k'aaba'? _____
- ¿Ba'ax ka beetik? _____
- ¿Buka'aj a ja'abil? _____
- ¿Ba'ax k'iin a taal xook? _____
- ¿Bix a k'aaba' ka wa'alik? _____
- ¿ Tu'ux ka bin? _____

¿Maax ku jantik abal?

abal

báaxal

ja'ja'lil

pichi'

ten

abal

ch'újuk

Núuk le k'áat chi'o'oba'.

- ¿Ba'ax k'íin ja'ja'lil?

•• ¿Ba'ax ku pa'ak'al u ti'a'al ja'ja'lil?

**Chukbes u ts'íibil le k'áat chi'oba' yéetel
u láak' tuukulo'ob**

• ¿Máax _____

•• ¿Ba'ax _____

••• ¿Buka'aj _____

•••• ¿Ba'ax k'iin _____

— ¿Tu' ux _____

—• ¿Bix _____

Táan u k'áaxal ja' ich kool.

Táan u k'áaxal bat.

Táan u leléem cháak.

U ti'a'al diciembre ku beetik ke'e I.

Ka'ane' ku nookoytal.

K'áax k'ank'ubul ich kool.

Xook le chowak t'aano'oba'

- Táan u k'áaxal bat. } ¿Máax béetik?
- Táan u nookoyotal. }

- J-Tiinoe' bin kool sak'ab. } ¿Máaxo'ob beetik?
- X-Maruche' táan u mîis ich naaj. } ¿Ba'ax ku beetiko'ob?

**Ts'îibt u láak' chowak t'aano'ob ti' le
ba'aio'ob ku yúuchulo'ob chen beyo'.**

• _____

•• _____

••• _____

•••• _____

**Bon u yoochel junp'éel ba'al le ku
yúuchul chen beyo'.**

Xook le ts 'íib ju'una'

Comisión Federal ti' Electricidad
calle 50 No, 235
Tekax, Yuc.

CITATORIO

4 ti' junio ti' 1993.

Yuum Ignacio Kante' Ek'
Calle 24 No. 84 x 33, Col. Hidalgo
Akil, Yuc.

Yóok'lal le ts'íib ju'una kin ts'aik a wojelte' yaan junp'éel p'aax ma' a bo'oti' ti' u xuupil ti u k'áak'il sáasil, le o'lale' k'a'abet a taal tu naajil le Comisiona', tu calleil 50 # 235, ti' u k'iinil 7 ti' le winala' ichil ti' 10 yéetel 12 chumuk k'iin u ti'a'al ka beeta'ak u ju'unilo'ob k'a'anantak u ti'a'al le bo'olo', tu táan yuum Delegado ti' le Comisión Federal ti' Electricidadó'.

Atte

Ing. Rudesino May Kime'

**Ts'íibt junp'éel ts'íib ju'un je'ex le ts'o'ok a
xookika.**

Chan áak

Ku tsikbata'al tuméen le k-yuumo'obo', u ti'a'al ja'ja'lile' ma' u ma'achal le mejen áako'ob ku mano'ob táan le chaako', tuméen wa ku chi'o'ob bin máake', ma' bin tu chaiko'ob wíinik, le kan leléemnak cháake' leti' kan u chao'ob bin máak. Le o'lale' ku k'uxilo'ob k-yuume'ex kan u yilo'ob táan u máan máak táan cháak.

Bon u yoochel le ba'ax ta na'atajo' ti'le chan tsikbala'.

Ts'íibt junp'éel chan tsikbal ti' áak.

Xook le ts'íib ju'una'.

U Ju'unil K'am

**MA'ALOB YÓOK'LAL LE BUKA'AJ TAAK'INA'
N\$ 615.00**

Tí in k'amaj tí u nuxí jalachil tí H. Ayuntamiento tí u noj kaajil Peto, Yuc. yuum Eladio Panti' Naj le buka'aj taak'ina' N\$ 615.00 (lajunk'áal u tia'al ka'a bak' yéetel jo'olajun taak'in) u tí'a'al u ma'anal u nu'ukul ikil kun utskinsbil le u naajil xooko'; le u ts'íibil ju'unil k'ama', yaan u ts'abal kan k'u'ubuk u ju'unil le mano'obo'.

Peto, Yuc.

Ts'íibt junp'éel ts'íilb ju'un je'ex le ts'o'ok a xookika'.

Yáaxk'iin

U Naajil Xook ti' Primaria

Nachi kokom

Xook

Ts'o'ok u Aánalte'il
Maaya T'aan,
u ti'a'al k-kanik
xook yéetel
k-ts'íibtik k-t'aan.

Tsikbalo'ob

Chano'ob

U tsikbalilo'ob ba'ax ku
yúuchul tu lu'umil México.

U noj jalachil ti'
u lu'umil Mexicoe'
ts'o'ok u ya'alik
k'a'anan u yaantal
Ley General ti'
Educación.

Ts'íibt u yal k'aaba' le xooka'.

U winalilo'ob ikil u beetik yáaxk'iine' febrero yéetel tak mayo.

U tia'al yáaxk'iinile' tu láakal ba'al ku yootsiltal, k'áax yéetel xiwo'obe' ku k'anwilenta'alo'ob, ku jáwal u k'uk'ankilo'ob yéetel u loolo'ob, ba'alche'o'obe' ku ts'óya'antalo'ob tuméen le k'áaxo' otsilchaja'an; le ch'íich'o'obo' ku jawal u ki'ki' k'aayo'ob yóok'lal ma' jach yaan u yich che'o'ob u luk'o'obi'; wíiniko'ob xane'

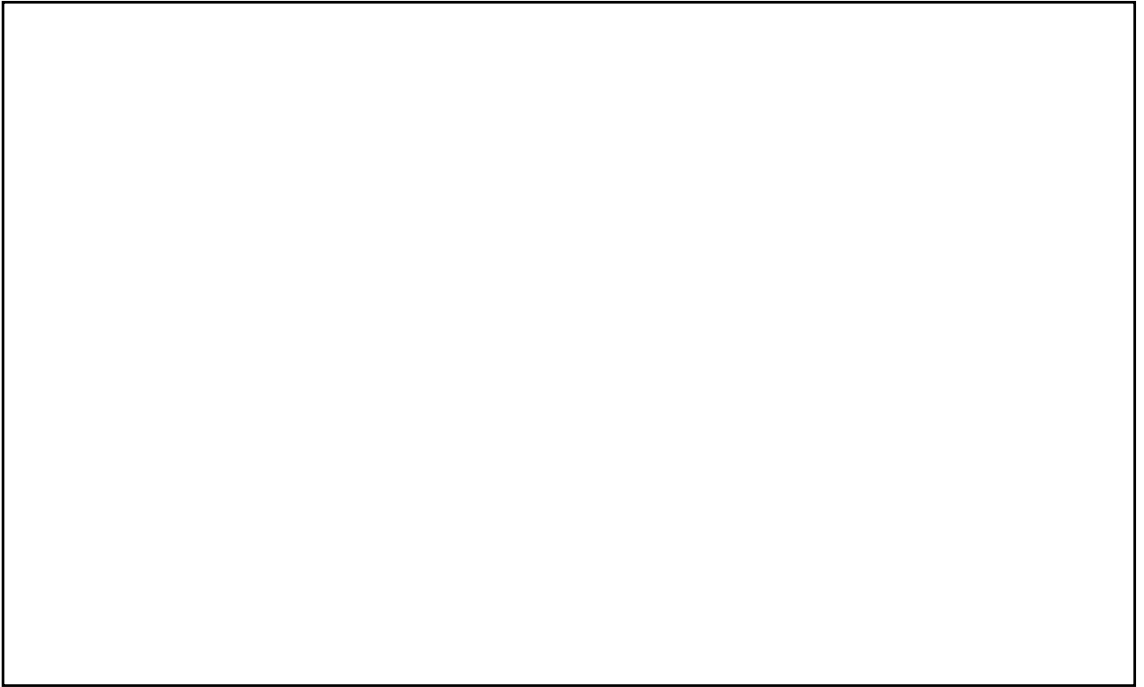
ku jawal u ki'imaktal u yóolo'ob tuméen u yojelo'ob u k'iinilo'ob ikil u muk'yajta'al otsilil, tuméen mina'an kool, ma' jach yaan ba'al u ti'a'al jantbili' yéetel u ti'a'al konbili'; tu láakal le ba'alo'ob ku yúuchul beya', tu yóok'lal mina'an cháak, tuméen mina'an ja'e', mina'an kuxtal.

**Il a wil makamáak ti' le ts'a jooon ku
ye'esik yaaxk'iiniio'.**

Bon u yoochel junp'éeel ba'al ku yúuchul u tl'a'al yáaxk'linll.

Tsilbt ba'ax ku ya'alik le ts'a joobon ta beetajo'.

Ch'och'lin

Le ch'och'lino' juntúul u chan yik'el k'áax jach ch'e'ej u t'aan, mantats' u k'aay je'el tu'uxe'.

Kan tak'lak k'aay tu ka'analkabil le che'o', táan u k'iinbesik junp'éel yáaxk'iin. Wa tuméen kabal tu chunaj le u k'aayo', le yáaxk'iino' ma'atan u sen yúuchtal.

Bon u yoochel le ba'ax ta na'atajo ti' le chan tsikbala'.

Ts'íibt ba'ax ku ya'alik ti' j-koolkab u káay le ch'och'lino'.

Ts'íibt ba'axten úuch ti' le paak'al beya'.

Xook le xooxot' t'aano'oba'.

chak	polok	ts'oya'an	sís
boox	chokol	ka'anal	kabal

Xook le chowak t'aano'oba'.

Juntúul polok maak.'

Jun luuch chokoj sa'.

In chak xache'.

Ka atuul Doox peek'o'ob.

Chukbes u ts'íbil le chowak t'aano'oba'.

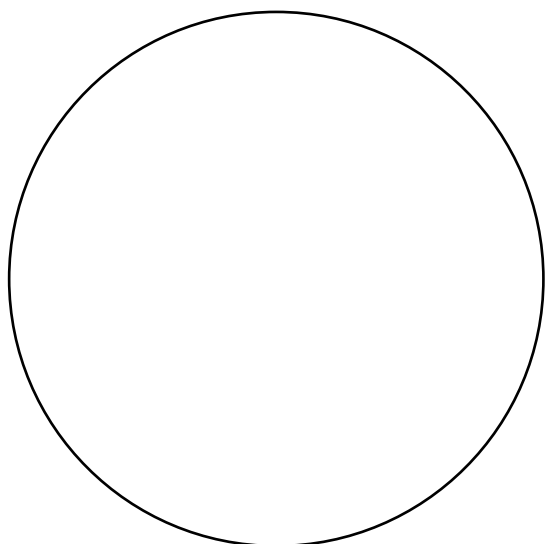
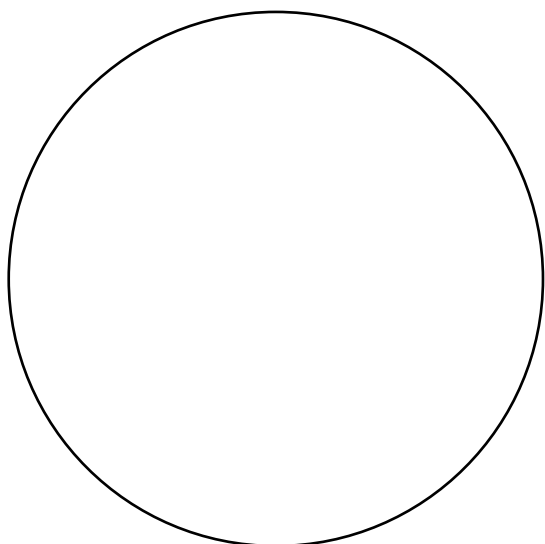
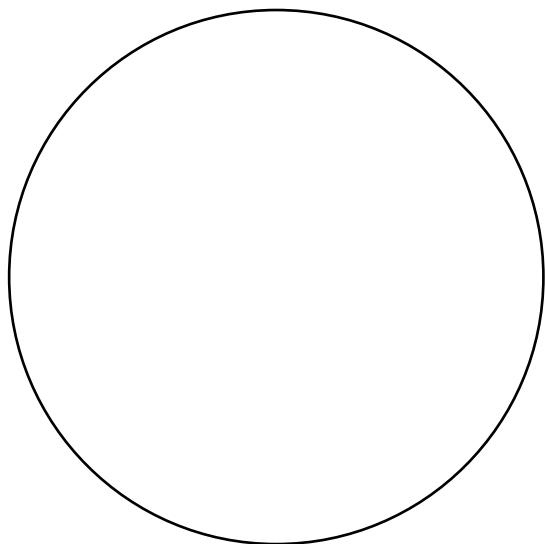
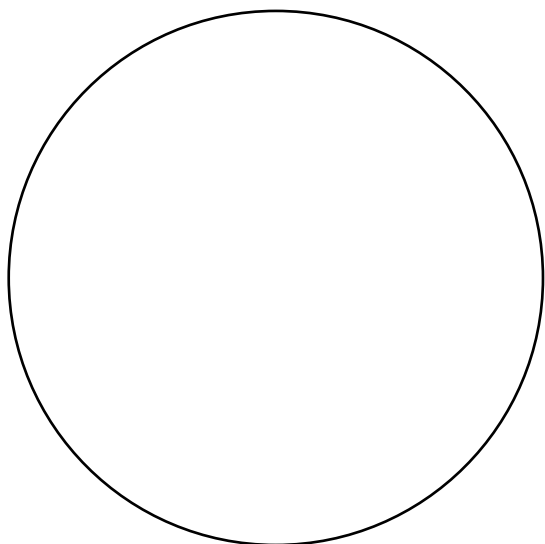
- _____ u chuuyul u nook' _____
- Ka'atúul _____ peek'o'ob yaan tu naajil.
- _____ u tsímin j-Juan.
- Jach _____ le k'éek'eno'.
- X-Miilae' yaan juntúul u _____ miis.

Ts'íibt u laak' chowak t'aano'ob.

- _____
- _____
- _____
- _____
- _____
- _____
- _____

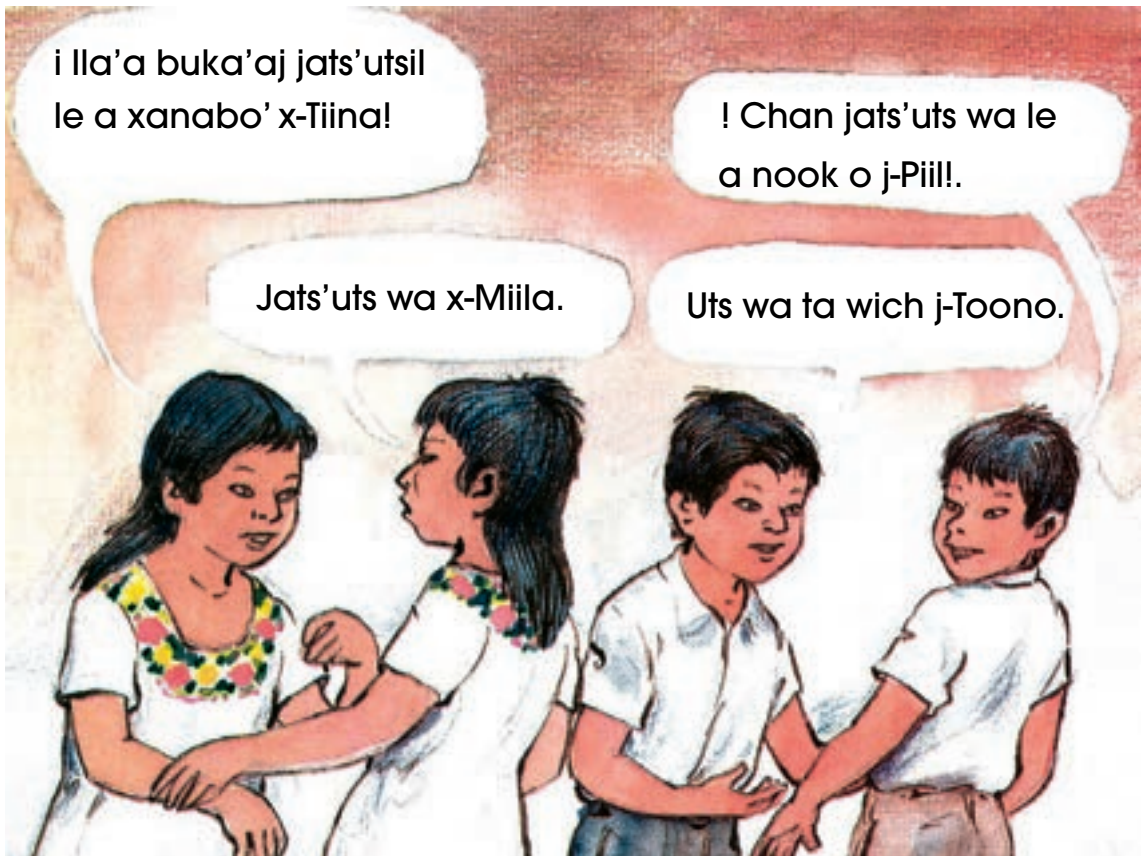

Bon u yoochelo'ob wíinik yéetel ba'alche'o'ob.

Xook le chowak t'aano'oba'

- ; Aaay, buka'aj tun ka'analil le máako'!
- ; In yuum ts'o'ok u lúubul le chan xiibpalo'!
- ; Aaay ts'o'ok in xotik in k'ab!
- ; Jach tun che jats'uts u nalil le koola'!
;lla'a buka'aj tun ki'ichkeimil u naajil le
j-Seeba' ! .

**Ts'íibt u láak' chowak t'aano'ob je'ex le
ts'o'ok a xookika'**

- | _____
| _____
- | _____
| _____
- | _____
| _____

**Bon u yoochel ka'ap'éel ki'imak óolal
yéetel ka'ap'éel jak' óol.**

_____	_____
_____	_____

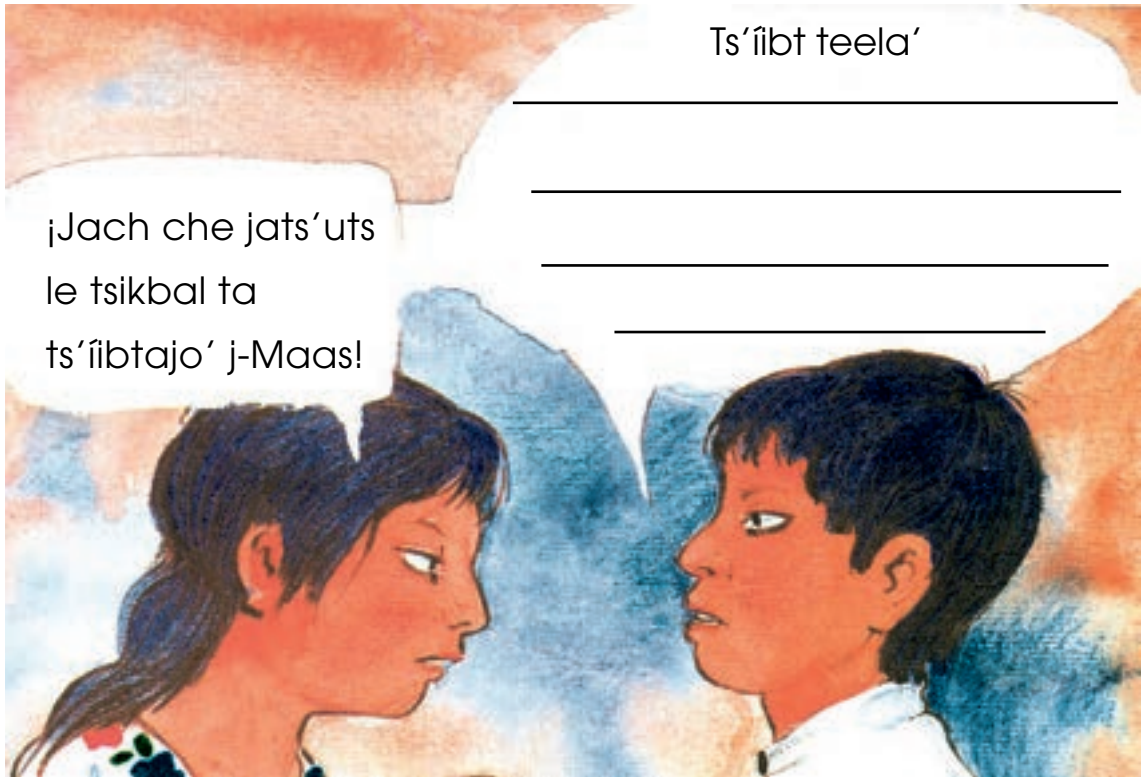
**Ts'íibt junp'éel chan tsikbal ti' u juntúul
ba'alche' wa ba'al.**

Bon u yoochel le ba'ax ta ts'íibtajo'.

Ts'íibt u k'aaba'o'ob le máaxo'ob yaan ta tsikbalo'.

Tsikbalt ti' le chan x-xh'uupala' le a tsikbalo'.

Báaxal muñeka

Ti' juntúul chan x-ch'uupale' man u báaxal chanpaal, jach u yaakunsmaj yéetel leti' ku chital wenel. Ka jóop' u ya'alal ti' tuméen u na'e', ma' a wenel yéetel le a báaxalo', tuméen ma' utsi'. Ka jóop' u k'áatik ti' u na'e' ba'axten ma' utsi', ka a'alab ti'e' tuméen kan wenekech yéetele' táan a kuxkintik.

Le chan x-ch'uupale' ma' tu yu'ubal t'aani', chen junp'éel u sáastale' ka aaje' ku yillike' le u báaxal chanpaale' kuxa'an.

Bon u yoochel le ba'ax ta na'atajo' ti' le tsikbala'.

Ke'elil

Ke'elil

U k'iinilo'ob ke'elile' u ti'a'al u winalilo'ob diciembre yéetel enero. Yaan ja'abo'ob tu'ux ma'ach u sen u'uyal le ke'elilo', chen ba'ale' yaan ja'abo'ob tu'ux ku jeep' xan.

U ti'a'al ke'elile' le che'o'obo' ku koolo'ob wa ku jutik u le'o'ob, ku ts'u'uytalo'ob; ba'alche'o'obe' ku tajkubao'ob ti' le sīso', je'ex le juujo'ob, kaano'ob, weecho'ob yéetel bajo'obo', ma'ach u jóok'olo'ob táan ke'el, p'is u jóok'ol k'iine' ku jóok'ólo'ob xan u jayk'insubaa'ob wa u ti'a'al u kaxtiko'ob u yo'ocho'ob; le bey tun wīiniko' ku kaxtiko'ob u pimpim búuko'ob u tako'ob, yaan xan u naajil u ti'a'al u balikuba ti' u k'áaxal le sīso', tuméen u yojel k'a'anán u kanantikuba u ti'a'al ma' u k'oja'antal ti' chokuil, se'en, k'i'inam baakel yéetel u láak' k'oja'anilo'ob.

- ¿Ba'ax winalilo'ob ikil u beetik ke'el?

- ¿Ba'ax ku yúuchul ti' che'o'ob?

- ¿Ba'ax ku yúuchul ti' ba'aiche'o'ob?

- ¿Ba'ax ku yúuchul ti' wíinik?

- ¿ Ba'ax u láak ba'al ku yúuchui u ti'a'al ke'elil a wojel, ts' íbte?

**Bon u yoochel junp'éeel cha'an a wojel ku
beeta'al u ti'a'al u k'iinil ke'elilo'ob.**

**Ts'íibt ba'ax u k'áat ya'al le k'iinbesaj ta
bonaj u yoochelo'.**

**Il a wil wa tu beel ts'íibta'anil u
k'aaba'o'ob le ts'a joobono'oba'.**

Ke'elil

Yáaxk'iin

Ja' ja' lil

Xook le chowak t'aano'oba'

Táan in janal
Táan a janal
Táan u janal
Táan k janal
Táan a janale'ex
Táan u janalo'ob

Kin meyaj
ka meyaj
ku meyaj
k meyaj
ka meyajex
ku meyajob

Tsikbalt ba'ax ku beetiko'ob le mejen paalalo'oba'.

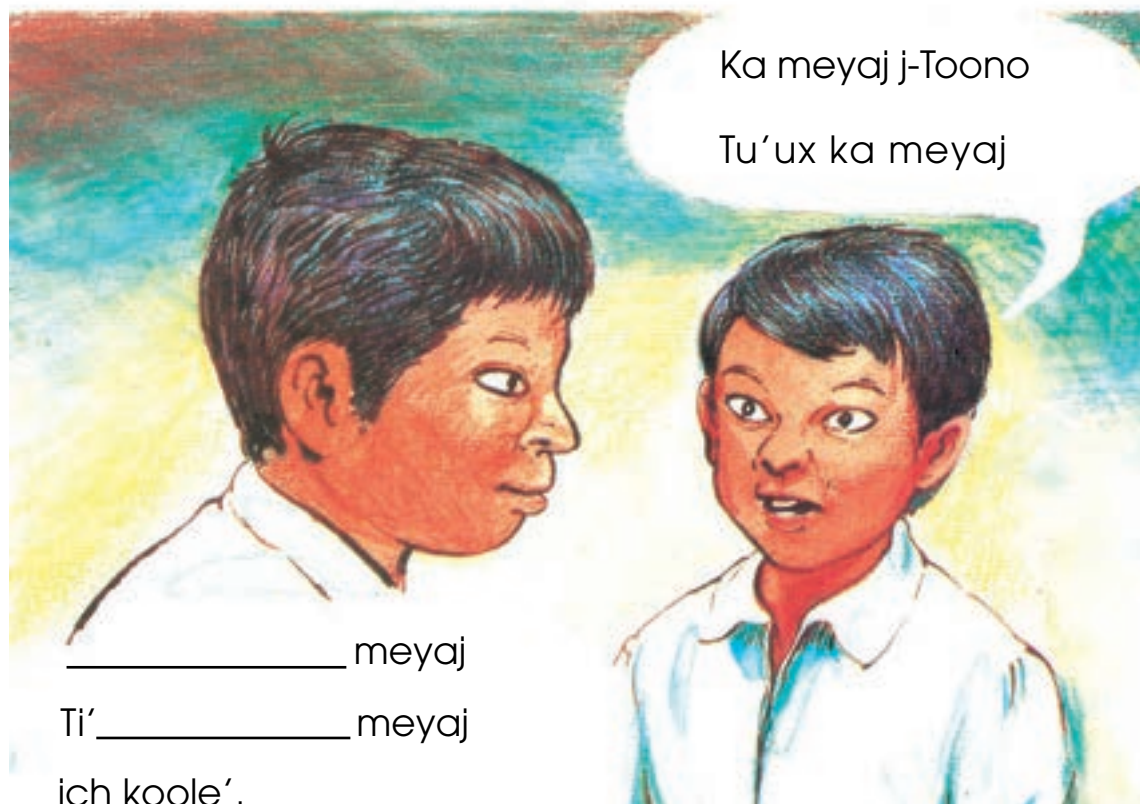
Tsikbalt ba'ax ku beetiko'ob.

**Chukbes u ts'ïbil u tuukulilo'ob le chowak
t'aano'oba'.**

Chukbes u ts'ïbil u tsikbal j-Piil yéetel j-Tiino.

**Chukbes u ts'ïbil u tuukulil le chowak
t'aano'oba'.**

• Táan in _____

•• Táan a _____

••• Táan u _____

•••• Kin _____

— Ka _____

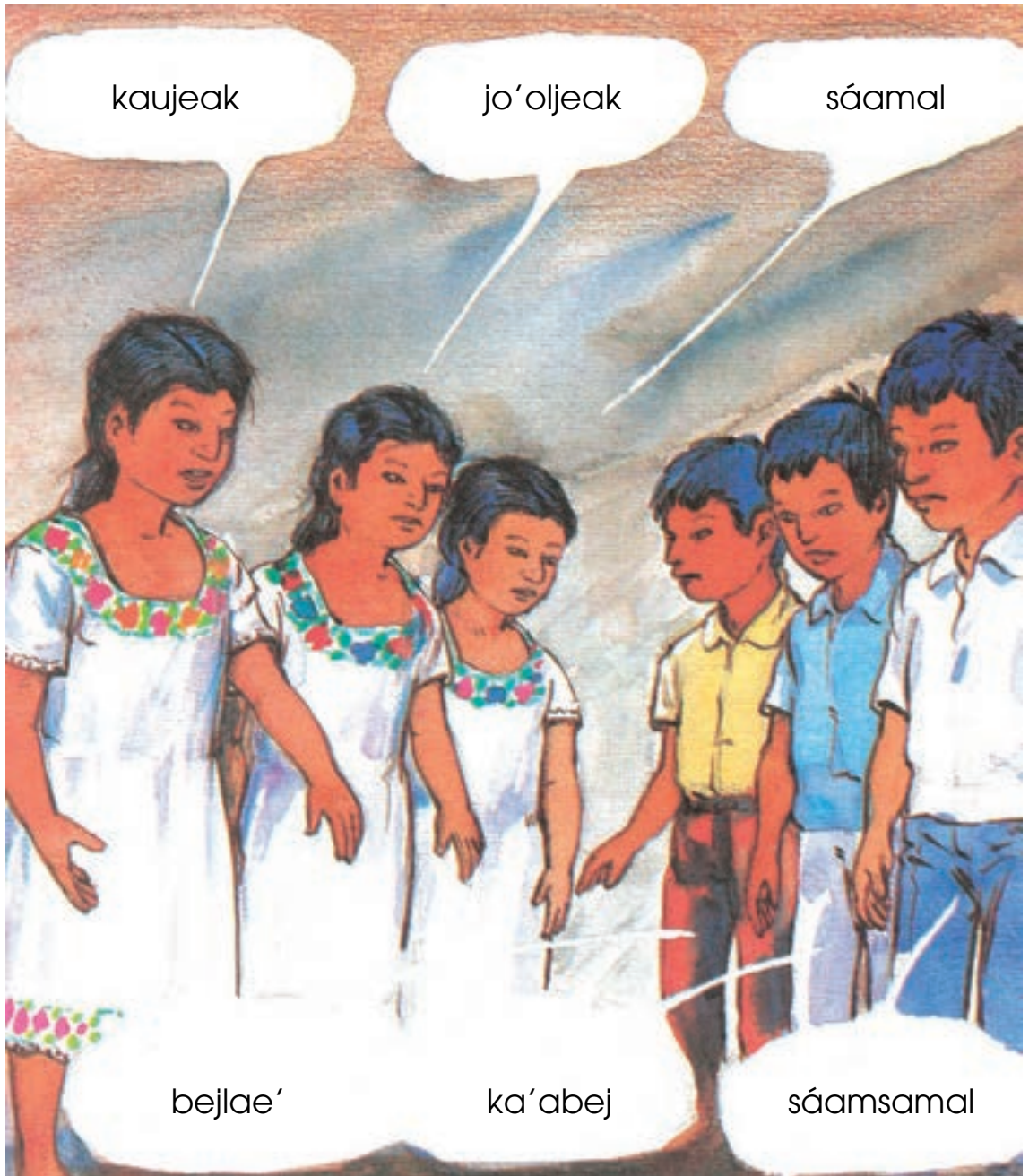
—• Ku _____

—•• K _____

—••• ka _____

—•••• ku _____

Xook le xooxoŋ' f'aano' ob ku
ya'aliko'oba'.

Xook le chowak t'aano'oba'.

- Bejlae' binen tu yotoch in suku'un
- Sáamale' yaan u beeta'al cha'an tin kaajal.
- Jo'oljeake' bisa'aben tu noj kaajil Jo'.

Chukbes u ts'íibil le chowak t'aano'oba'.

- in bin xook.
- yaan in bin ich kool
- janen tu yotoch j-Piil.
- yaan k bin xíimbal.
- wenen tu yotoch in suku'un.

Xook ba'ax ku tsikbaltiko'ob.

Chukbes u ts'íibil u tuukulil le chowak f'aano'oba'.

• Bejlae' _____

•• Sáamale' _____

••• Ka'abeje' _____

•••• Jo'oljeake' _____

— Sáamsamal _____

Xook ba'ax ku tsikbaltiko'ob

Xooknajen

Tin ts'íibtaj

Ts'íibt le ba'ax ku tsikbaltiko'ob le paalalo' oba' .

- J-Piil: Páaknajech ich kool j-Tiino.
- J-Tiino: Ma', tin ch'akaj si' bejiae'.
- J-Tiino: Meyajnajech bejiae' j-Piil.
- J-Piil: Meyajnajen, tin jochaj jo'opéel xúuxak nal, tin wu'uyaj a ch'ak tu jáal le koolo'.
- J-Piil: ¿Ba'ax kan a beet sáamai j-Tiino?
- J-Tiino: Yaan in bin páak ich kool.
- J-Piil: Maalob tun.

Chukbes u ts'íibil le tsikbala'.

- _____ ech j-Tiib.
- Ma', t____ts'íibtaj junp'éel chan tsikbal.

••• X-Maas báaxalnajech bejlae' .

•••• Ma', tin beetal junp'éel tusbel, binen man mîis.

Xook le chowak t'aano'oba

Xooknajen
xooknajech
xooknaji
xooknajo'on
xooknaje'ex
xooknajo'ob

Tin ts'íibtaj
Ta ts'íibtaj
Tu ts'íibtaj
T-k ts'íibtaj
Ta ts'íibtaje'ex
Tu ts'íibtajo'ob

Chukbes u ts'íibil le chowak t'aano'oba'.

- Jo'oljeake' tin jantaj píibil k'éek'en tu yotoch in _____

- Ta manaj a báaxal _____

- Tu konaj _____

- T-k meyajtaj _____

— Ta kaxtaje'ex _____

• Tu yutskintajo'ob _____

Ts 'íibt u láak chowak t'aano'ob.

• _____

•• _____

••• _____

•••• _____

— _____

Xook le tsikbala'

J-seeb: X-Maruch a k'aol wa u noj kaajil Jo'.

X-Maruch: Ma', bīn xi'iken in k'aolte'.

X-Tiina: Bey xan ten bīn k'uchuken tu noj kaajil Jo' in k'aolt
u kúuchil tu'ux ku bin cha'antbil le ba'alche'o'obo'.

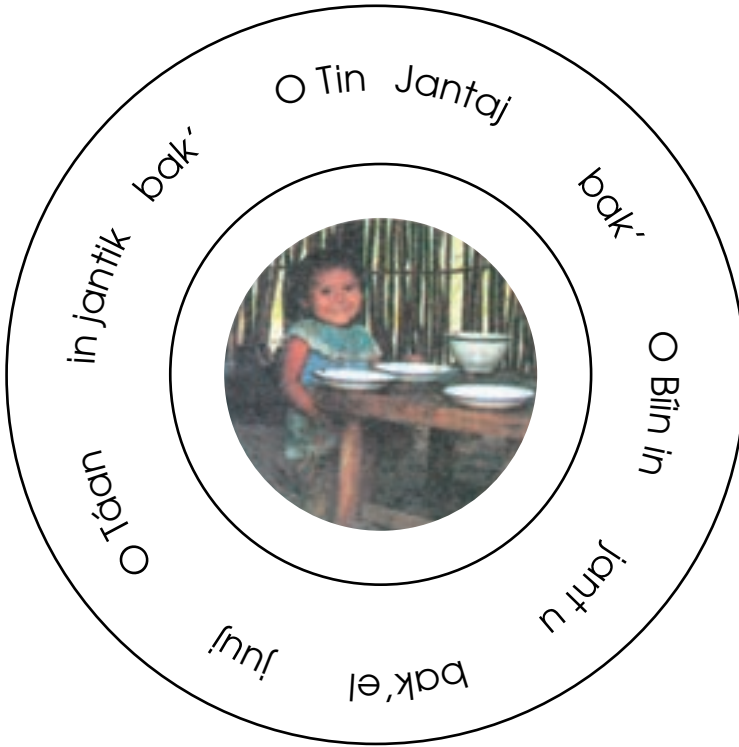
J-Seeb: Jaaj, X-Tiina jach jats'uts le tu'ux ka wa'aliko', kexi'
ka xi'ike'ex a k'aolte'ex Jo'e'.

_____ xīmbali'i'.

_____ ichkili'i'.

Ts'íibt le chowak t'aano'oba'.

- _____
- _____
- _____

Chukbes u ts'íibil le chowak t'aano'oba'.

- Tãan _____ áak' sa'
- Tin _____ áak' sa'
- Bîn _____ áak' sa'

Kul it-ta'an máa k

Táan in máan tu k'íiwikil Jo'e', ka t'ochpajene' ka'aj j-lúuben; kin k'uchul tin wotoche' kin wilike' sa'at in waalak' tso', táan in máan in kaxante' ka'aj taal tin tuukule' in yuum ba'ax u láak' ba'al bīn úuchuk ten ti' le k'iina', ka'aj suunajen tin naajile' ti' yáan in waalak' tso'i'.

Nuuk le chowak k'áat chi'o'oba'.

- ¿ Ba'ax yáax úuchti'?

- ¿Ba'ax úuchti' tu ka'atéen?

- ¿Ba'ax úuchti' tu yóoxtéen?

Tsíibt u yal k'aaba' le chan tsikbala'.

Junp'éeel k'iine', juntúul chan ba'ats'e', chen ichil u máan u báaxal te tu k'ab le che'o'obo', ka tu yilaj juntúul chan ch'íich' tu k'u'.

Ka j-máan tu tuukul u yéensik, ka tu tich'aj u k'ab u ti'a'al u machik. Ts'o'okil u yéensike' ka tu ya'alaj beya':
¡Jach jats'utsech!

Ka tu bisaj tu naajil, chen ichil u sen méek'ik yéetel u sen ts'u'uts'ike' ka j-kíim le chan ch'íich'o'. Bey xu'ulik ti'otsilo'o.

U k'iiwikil koonol

Tu noojol ti' u lu'umil Mayabe' yaan junp'éeel u k'iiwikil tu'ux ku ko'onol tu láakal u yich le paak'alo'ob ku meyajta'al te lu'umo'oba', le k'iiwika' ti' yaan tu noj kaajil Oxkutzcabe'.

Teela' ti' jóok'ol u j-koolkabilo'ob le tantanxelil kaajo'ol yaano'ob te tu bak'paach ti'e' kaaja', u ti'a'al ka u kono'ob u yich u paak'alo'ob, je'ex x-chiina, mandarina, limón, ya', oon, iik yéetel p'aak; yaan xan j-koolkabo'ob ku jóok'siko'ob' u yaalak'o'ob u konobi'i', bey, je'ex mejen k'éeek'eno'ob, úulumo'ob, x-kaaxo'ob yéetel u láak' ba'alo'ob.

Tu láakal le ba'alo'ob ku jóok'sa'al konbil te k'iiwik tuméen j-koolkabo'obo', u muuk'o'ob u ti'a'al u kuxtalo'ob.

Ts'íibt u k'aaba' le ba'alo'ob ku
ko'onlajlo'.

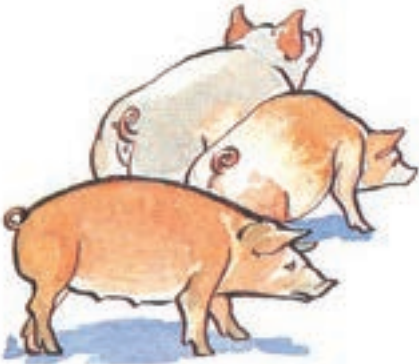
Ts'íbt ba'ax ku yúuchul te tu k'íiwikil
le konola'.

Junpéel ya'

ka'ap'éel oono'ob

Ooxtúul mejen k'éek'eno'ob

Kantúul tso'ob

Jo'op'éel iiko'ob

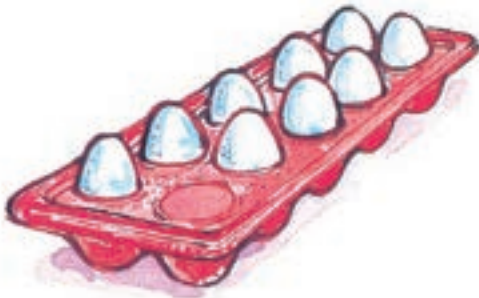
Wakp'éel k'úumo'ob

U'uktúul x-kaaxo'ob

Waxaktúul x-t'uat'o'ob

Bolonp'éeel je'o'ob

Lajunp'éeel pitajayao'ob

Jo'olajunp'éeel tuk'o'ob

Junk'áal abalo'ob

wuuts'

muut

sáap

náab

jeeme

walak'che'

Yaanten óoxp'éeel ch'ujuk.

Tin manaj u lúak'
ka'ap'éeel ch'ujuk .

Buka'aj ch'ujuk yaanten.

Ti' j-Juane' yaan kanp'éeel
pichi'.

Siib u láak' óoxp'éeel
pichi'ti' j-Juan.

Jayp'éeel pichi'yaan ti' j-Juan.

Yaanten jo'op'éeel
limono'ob.

Kin luk'sik
óoxp'éele'e'.

Jay p'éeel limono'ob kun p'aatal ten.

J-Juane' bin u kon
u'u kp`éeel óopo'ob.

tu konaj jo'oop'éeel
óopo'ob.

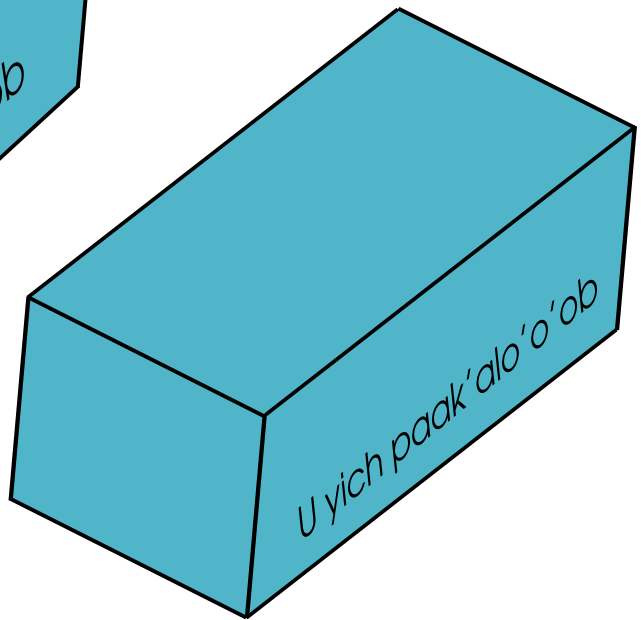
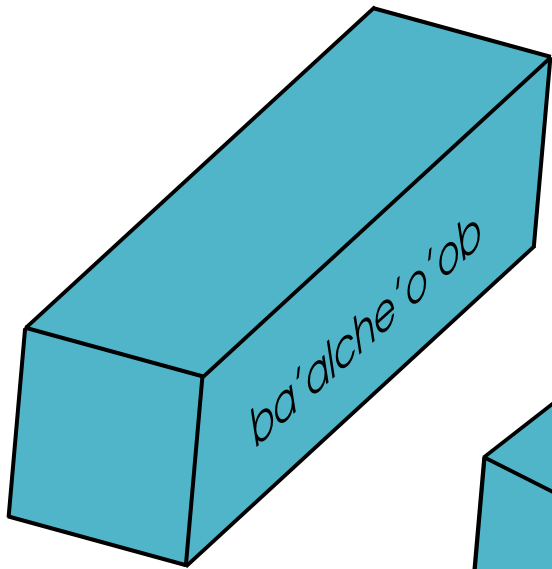
Jayp'éeel óopo'ob ma' tu konaj j-Juani'.

Bon u yoochel le ba'alo'ob ku ko'onol te tu
k'iiwikil konolo'

**Ts'ibt ba'ax le ba'alo'ob ku
ko'onajal te tu k'iiwikil le konolo'.**

ba'alche'o'ob	U yich paak'alo'ob	nook'	nikte'o'ob

janal	xanab	ch'iich'ob	lu'umo'ob

t'u'ul

Juntúul chan ba'alche' ku
kajtal k'áax; ku sījil,
ku chu'uch yéetal ku
tsentikubaj yéetel xiw.
Ya'ab xan tsikbalo'ob
ku tsikbata'al ti'
chan t'u'ul.

U yich paak'al ku jach
meyajta'al tu noojol
u lu'umil Mayab. Ku
janta'al tuméen jach
ma'alob u ti'a'al u
t'a'ajtal u wiinkilil
máak.

Ts'íibt u jeel le mejen xooxot' ju'uno'oba'.

--

--

--

U yiikal J-Tiino´.

U x-chiinail yuum j-Seeb.

U bu´ullil j-Chema.

U naill j-Buko´.

U p´aakil x-Maruch.

U oonil yuum j-Jaas.

**Ts'íibt tu ka'atéen le chowak
t'aano'oba'.**

- Taak in bin ich u nalil in suku'un u ti'a'al in jek'ik nal u ti'a'al in póoke.

- X-Maruch taak u bin ich u p'aak'il u yuum t'ok' p'aak .

- Leti'e' taak u bin xímbal ichil u x-chiinail yuum j-Seeb .

- Suku'un in k'áat bin in k'aolt u ja'asil j-Tiino.

- In k'áat bin tu naajil in kiik.

- J-Chema u k'áat bin u yila'aj bix yaanik u bu'ulil.

U tsikbal xunáan X-Maruch yéetel chan X- Miila.

In x-ki'ichpan, na', sáamale' taak in bin tu noj kaajil Jo' u ti'a'al in manik in xanab, kan ts'o'okok in mane', in k'áat bin in xiimbalt le u kuuchil tu'ux yaan`ba'alche'o'ob u ti'a'al cha'antbilo'.

Xen, chen ba'ale' in k'áat ka séeb suunakech, ma' a sen chaik u yáak'abtal tech, tuméen bejlæ' ya'ab u sen beeta'al u yóolaj máak, yeetel ka'abeje' k'ajaktech yaan k-bin ich kool u ti'a'al k-ilik bix yaanik u nalil, u bu'uiil, u k'úumil yéetél u yiikalil, tuméen, a wojel k'oja'an a yuum yeetel ts'o'ok u yala'al ti'e' táan bin u jach k'askúnta'al u paak'álil, tuméen le ch'iich'o'ob yeetel ba'alche'o'obo'.

Núuk le chowak k,aat chi'o'oba'.

- ¿Tu'ux taak u bin chan X-Miila?

- ¿Ba'ax taak u manik?

- ¿Ba'ax u k'áat u na'?

- ¿Ba'ax taak u bino'ob u yilo'ob ich kool?

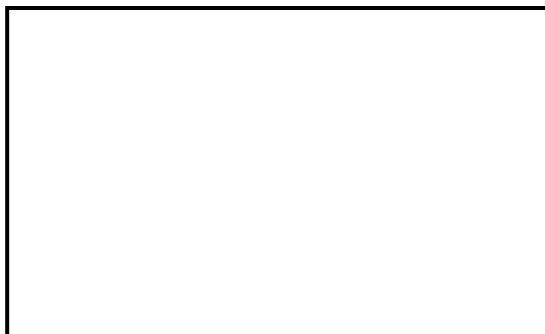
**Ts'íibt u láak chowak t'aano'ob je'ex
le ts'o'ok a núukiko'oba'.**

- ---

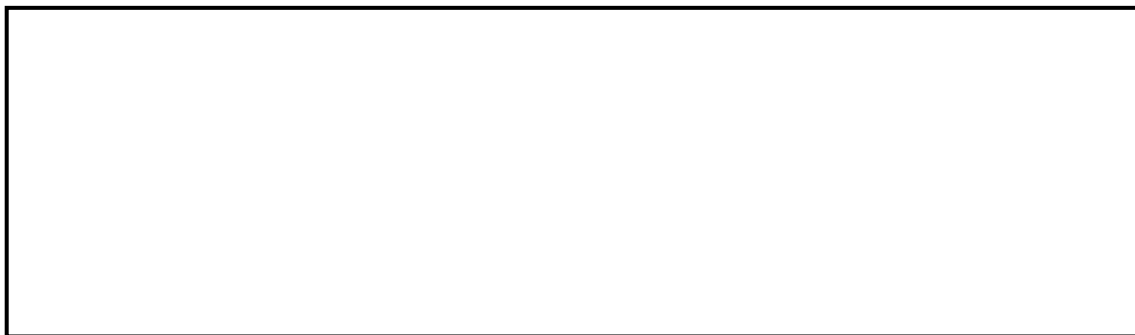
- ---

- ---

**Bon u yoochel le máaxo'ob yaan
ichil a tsikbaló'.**

**Bon u yoochel tu'ux ku yúuchul
le chan tsikbaló'.**

**Ts'íibt ba'ax kîin tu yúuchul le a
chan tsikbaló'.**

Ts'ïibt le a chan tsikbal te'ela'.

Ts'íbt le ba'ax ka wiliko ti' le ts'a
joobono'oba'.

**U ts'íibil ju'un ti' ba'ax ku beeta'al
sáamsamal tu naajil xook.**

- Lunes: ka j-lik'ene' ti' in p'o'a in wich, uk'unajen, tin ja'a' in kooj, ku ts'o'okole' ka j-taalen xook. Way tu naajil in xooke' ts'íibnajo'on, k'aaynajo'on báaxalnajo'on yéetel t-k-míistaj le u naajil xooko'.
- Martes: Bejlae' ka'ansa'ab to'on junpéel chan tsikbal, u tsikbalil Juan t'u'ul. Xooknajo'on yéetel t-bonaj u yóochel j-Juan t'u'ul.
- Miércoles: ka'ansa'ab to'on bix u xo'okol ba'alo'ob ich maaya, junp'éel, ka'atúul, óoxkúul yéetel u láak' ba'alo'ob.
- Jueves: Bejlae' bino'on xíimbal tu úuchben kaajil Koba' u ti'a'al k-ilik yéetel k-k'aoltik bix u meyajo'ob le k-úuchben ch'i'ibalo'obo'.
- Viernes: Bejlae' t-tsikbaltaj ichil k-baatsile' ba'ax t-ilaj yéetel ba'ax t-na'ataj ti' u meyajo'ob le k-úuchben ch'i'ibalo'obo'. Ku ts'o'okole ka t-bonaj bix le u úuchben kaajil Koba'o'.

Ts'íibt ba'ax ka beetik sáamsamal tu naajil xook.

• Lunes: _____

•• Martes: _____

••• Miércoles: _____

•••• Jueves: _____

— Viernes: _____

Xook ba'ax ku tsikbaltiko'ob

J-Tiino: Bix ta wilaj le janal
ts'ab to'ono' j-Piil. Bey
xan ten, jach ki' tin wu'uyi.

J-Piil: Jach ma'alob, kux tech.

J-Tiino: Kux a suku'un
ba'axten mal j-taali'.

J-Piil: Leti'e' bin ich kool
ma' suunaki'.

J-Tiino: Kux tech yaan
wa a bin ich kool j-Piil.

J-Piil: Ma', tene' yaan
in bin t'ook j-Tiino.

Xook ba'ax ku tsikbaltiko'ob

X-Tiina: To'one' x-Piil táan k-tuukultik yaan k-bin cha'an, kux te'ex.

X-Piil: Bey xan to'on.

X-Tiina: Kux tun a yuumo ob yaan u taalo'ob.

X-Piil: Leti'o'obe' ma' uts tu yicho'obi'.

Ts'o'oks u ts'íbil u tsikbal x-Tiina yéetel x-Miila.

Xook le chowak t'ano'oba.

In ka'aj man k'ïwik

Tin manaj bak'

Binen tu naajil xook.

Tin konaj oon bejlae'.

Xook ba'ax ku tsikbaltiko'ob

J-Cheeto: yaan wa a taal
xĩmbal tin naajil j-Juan

J-Juán: Kensaj bixij tuméen
sáamale' yaan in bin páak.

J-Cheeto: Kux tun ka'akate'
je wa a taale'.

J-Juan: Ma' xani', je'el in
wilik wa u beytale'.

J-Cheeto: Tuukulte, wa bey
chaje' je'el a wiliken
tin wotoche'.

J-Juan: Ma'alob tun.

U tsikbal j-Tiino yéetel j-Piil

J-Piil in ka'aj ich kool tuméen ka'abet k-ts'o'oksik le u paakilo', yaan wa taal; kensaj bixij, táan u chi'ibal in jo'ol, kin wa'aliktech tuméen ma' xan ka taak ilbij buka'aj ts'o'ok beetiki', bejla'a' u k'uchul k-yuume'.

Bey wale' j-Tiino chen ba'ale' ma' uts in wuykinbai', wa tin wu'uyaj chan ma'álobchajene', ma xan ka taakeni'.

Jaaj wale' chen ba'ale ka k'ajaktech wa j-ke'ey o'one' ma' wa'alik wa ma' tin wa'alaj techi'.

Ts'íibt chowak t'aano'ob yéetel: kensaj bixij, ma' xani', bey wale' yéetel jaaj wale'.

Maaya t'aan

Way tu lu'umil Mexicoe' 57 u p'éelel t'aano'ob ku t'aanali'i, 56 u p'éelel le t'aano'ob sijنالو'ob wayo' yéetel junp'éeel taasa'ab tuméen le sak wíiniko'ob ka j-k'ucho'ob way t-lu'ume'exo, lela' leti' le kastran t'aano'.

Le maaya t'aana' ma' chen Yucatán, Campeche yéetel Quintana Roo ku t'aanali', ku t'a'anal xan Tabasco yéetel Chiapas. Le t'aana ku t'a'anal xan tak tu lu'umilo'ob Guatemala, Honduras yéetel Belice.

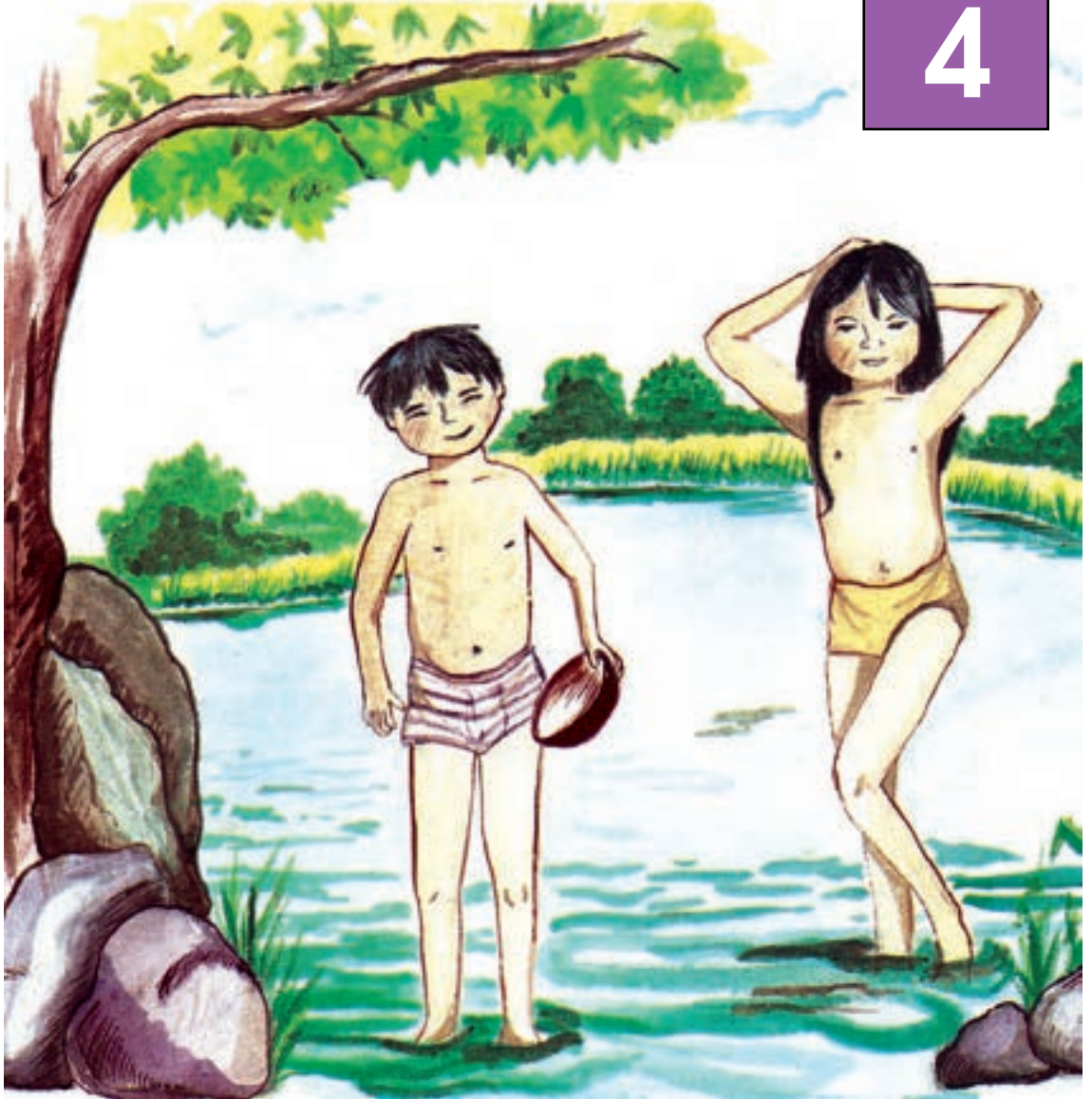
Le maaya ku t'a'anal te lu'umo'oba', ma' juntakalili'i, laj jela'antako'ob, yaan keex 25 u p'éelel u jela'anilo'ob.

Le maaya t'aana' junp'éeel t'aan chuka'an tuméen je'el u pajtal u ya'alal yéetel u ts'íibta'al le jats'uts tuukulo'ob ku síijil tu puksi'ik'al wíiniko', bey xan je'ex u nojochil le nukuch meyajo'ob u mentmajo'obo', tak bejla'a' ts'aka'antak te tu úuchben kaajilo'ob le k-ch'i'ibalo'obo'.

Le o'lale', le wayilo'obo' wa le wíiniko'ob tantanxelil lu'umilo'obo', kan taako'ob xiímbal way t-lu'ume'exe' ku ja'ak'al u yóolol kan u yilo'ob u ki'ichkermil le meyajo'obo' yéetel xan kan u yu'ubo'ob u t'aanil le maaya t'aano'.

Le o'lale' k'a'anan ma' k-tubsike'ex tuméen k-ti'a'ale'ex yéetel leti'o'ob a'alik to'on máaxo'on.

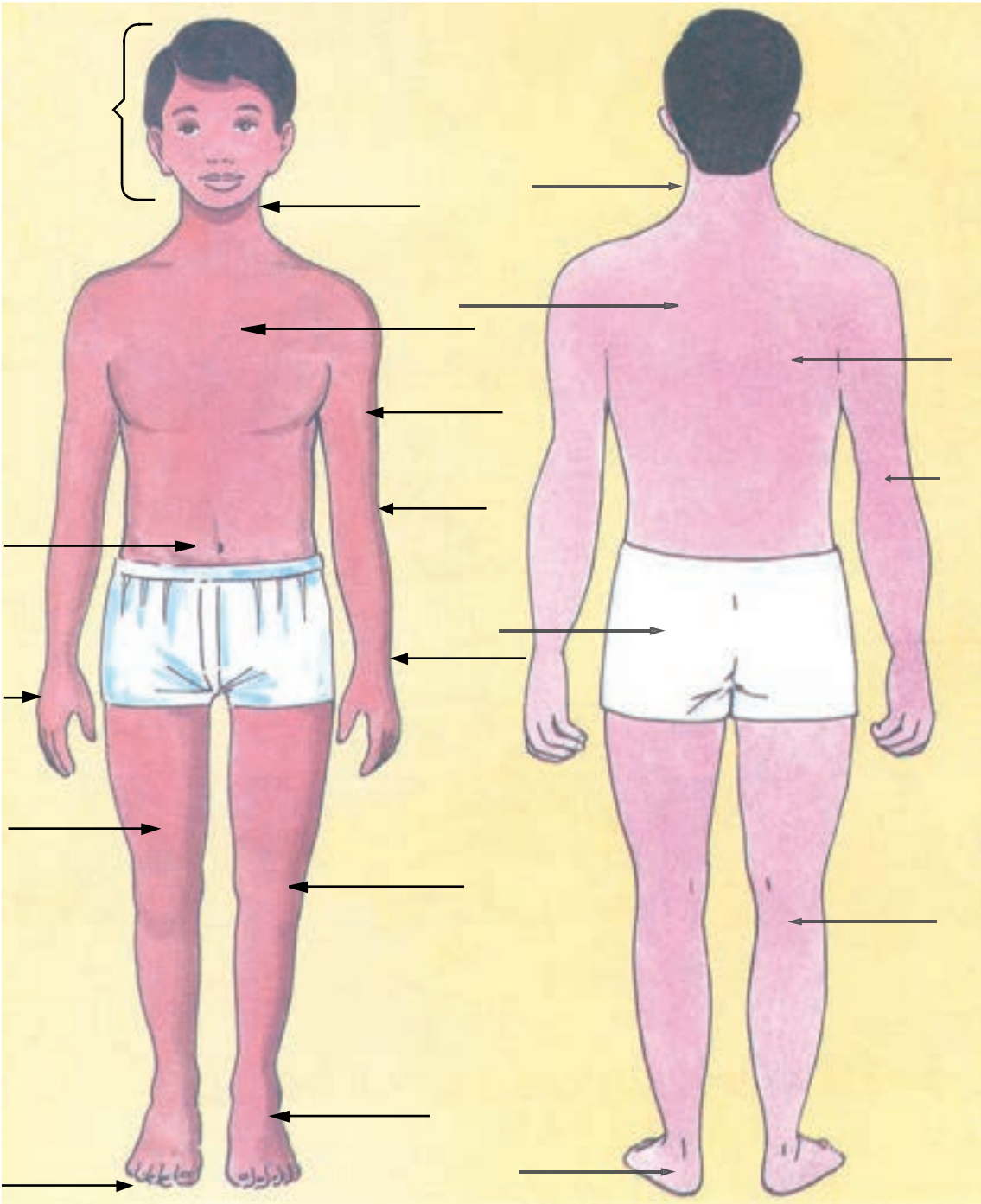
Ts'íibt ba'ax ta na'ataj ti' le xook ta beetaja'.

Toj óolal

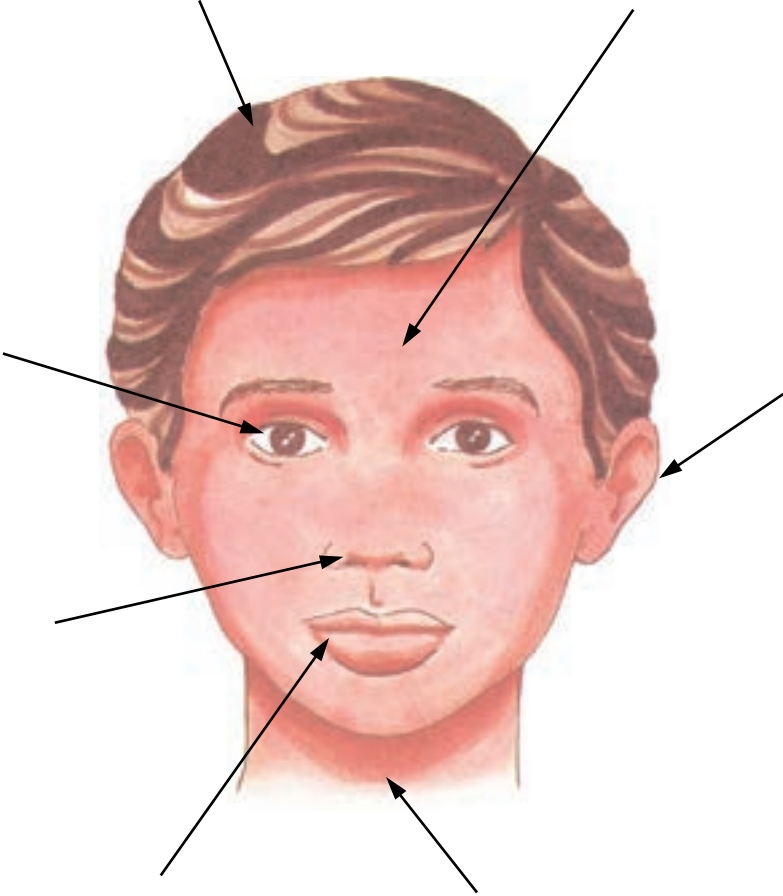
Le wíinkililo'ob ka wilika', bey le
k-wíinkile'exo'.
¿Bix a wín kilil?

Ts'íibt bix u k'aaba'o'ob u xooxot'al a wíinkilil.

jo'ol	kal	u yit jo'ol
keléembal	u muk' k'ab	xiik'
ch'ala'at	tsem	paach
na k'	tuuch	tuchnej
p'u'uk it	muk' ook	píix
kúuk	kal k'ab	k'ab
u yaal k'ab	îich'ak	t'óon
tuunkuy	ook	u kal ook
u tan ook	u tan k'ab	tselek
u paach k'ab	u paach ook	iim

Ts'íibt u k'aaba'o'ob u xooxo'al a jo'ol.

u tso'otseel jo'ol

tan jo'ol

ich

máatsab

p'okta'an

xikin

ni'

p'u'uk

chi'

no'och

kooj

ak'

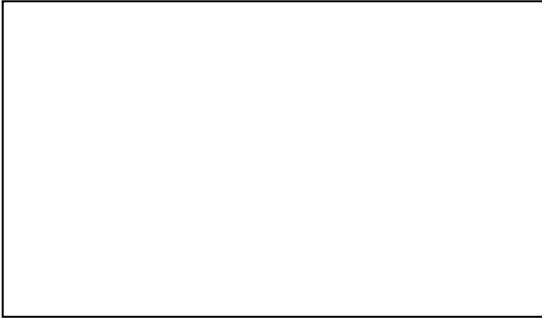
U k'aayil toj óolal

In toj óolal, ki'imak óol
tene' yaan in kanantik
wa kin wu'uykinba ma'alobe'
tuméen yaan in toj óolal.
(ka'aten)

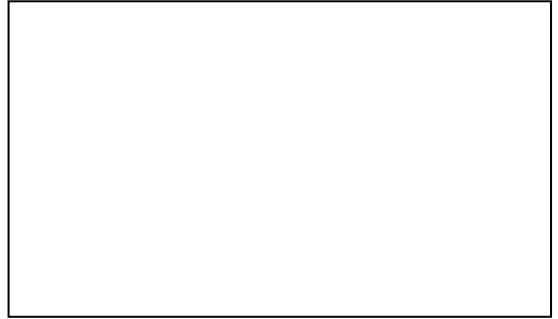
Wa kin wichkíil, kin xache'tik in jo'ol,
in ka'aj janal kin p'o'ik in k'ab,
kin ja'ik in kooj kan ts'o'okok in janal,
le o'lale' yaan u muk'-óolalil in wíinikil.
(ka'aten)

Ts'íibt ba'ax ta na'ataj ti' le chan k'aaya'.

**Bon u yoochel le ba'alo'ob ku
ya'alik le chowak t'aano'oba'.**

A ka'aj janal p'o' a k'ab.

Kan ts'o'okok a ta'e' p'o'
a k'ab.

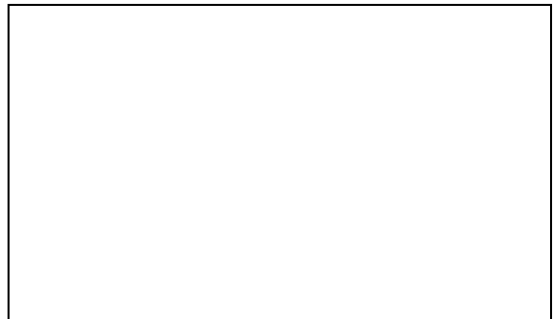
Ka xiixta'ak a jo'ol saamsamal.

Lookans a wo'och ja'.

Kan ts'o'okok a janale'
ja'a kooj.

Ka p'o'o le ba'alo'ob
janalbe'eno'.

**Tsikbalt le ba'alo'ob ka wiliko' ti' le
ts'a joobono'oba'.**

Le mejen paalalo'oba' táan u
báaxalo'ob táan ja'.

Le chan paala' táan u chokuil.

Le chan paala' éek' u k'ab
tu janaj.

Le chan x-ch'uupala' táan
u chí'ibal u nak'.

Le chan paala' táan
u jantik ch'ujuk.

Le chan xi'ibpala' táan
u k'i'inan u kooj.

epasote

Le u paak'alil epasoteo'
ku ts'akik: chi'ibal nak',
xeej wa ku jeets'kuntik u
kaanil u nak' máak.

Le xiwa' ku cha'akal yéetel
junp'íit ja', ku ts'o'okole'
k'iinal ku yu'uk'ul.

Lela' yaan ti' tu láakal
máak tu yotoch wa
mina'an ta naajile'e': pak'ej.

Ts'íibt junp'éel xiw ku
ts'aakankil.

**Le k'iin yaan ba'ax ma' a wojele'e'
ka k'áat chi'itej.**

¿ Ba'ax uts ta t'aan a k'aoltik?

¿ Máax ti' ka tuukultik je'el u paajtal a k'áatike'?

¿ Bix ka tuukultik je'el u paajtal a k'áatik ti'e'?

¿ Ba'ax tun ka tuukultik a k'áatik ti'?

U tsikbalil k'áat chi'.

¿Bix a k'aaba' nojoch? _____

¿Jayp'éel a ja'abil? _____

¿Tu'ux a kaajal? _____

¿Ba'ax meyajil ka beetik? _____

¿Bix u meyajta'al? _____

bu'ulil k'éek'en

- boox bu'ul
- bak'el k'éek'en
- epazote
- ta'ab
- k'utbil p'aak
- x-kukut
- cilantro
- limón

Bix u beeta'al: .ku xíixta'al le bu'ulo', ku p'o'obol, ku ts'o'okole' ku ts'abal k'áak'. Taitak u tajale' ku ts'abal le u bak'el k'éek'eno', bey xan ku ts'abal u epazoteil yéetel u ta'abil. Le kan ts'abak u jant máake`, ku chukbesa'al yéetel u láak' ba'alo'ob je bix: k'utbil p'aak, x-kukut, cilantro yéetel limón.

Tene' jach uts tin t'aan in jantik bu'ulil k'éek'en, le in kiik x-Maaso' ma'alob u xíixtik le bu'ulo'. Teche' j-Cheeto ki' wa a jantik le bu'ulil k'éek'eno'. Le bu'ulo' in yuume' ku pak'ik ich kool, to'on xane' k-pak'ik, kuux a láak'silo'ob, leti'o'ob xane' ku pak'iko'ob.

Ts'íibt le ba'alo'ob ku binejtik u ts'íibta'alo'.

Le__a' Le__o'oba'
Le__o' Le__o'obo'
Le__e' Le__o'obe'

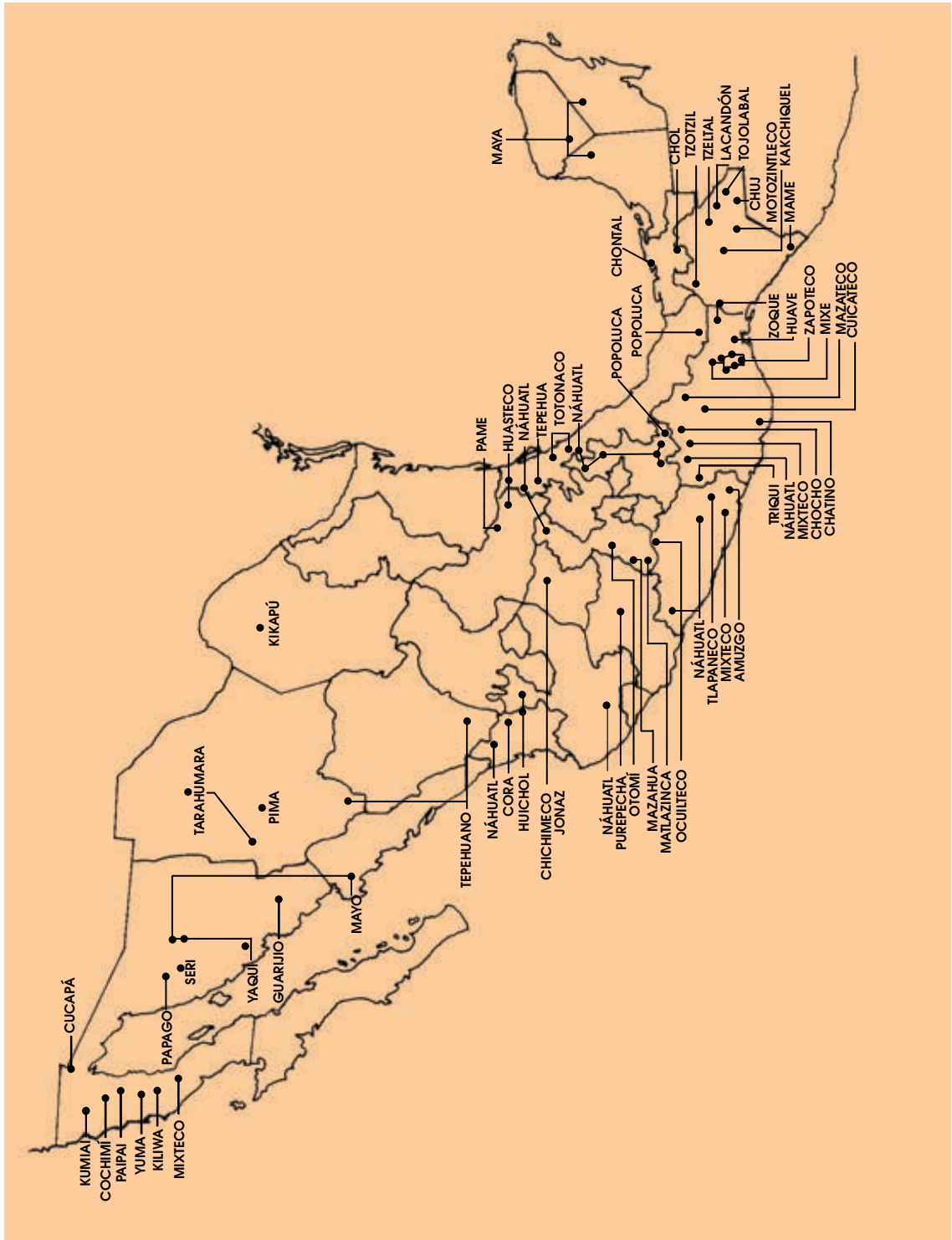
Ten To'on
Tech Te'ex
Leti' Leti'o'ob

in ti'a'al

Tene' tán in báaxal.'

**Ts'íibt le ba'ax ka wilik ti' le ts'a
joobono'oba'.**

Le kan a ts'íibt u k'aaba' wíiniko'ob'
wa kaajo'obe', ts'íibt u kajbal
yéetel junp'éeel nuxi' wooj.

Ts'íibt u k'aaba'o'ob le a
k'aolalo'obo'.

Ts'íibt u k'aaba' le kaajalo'ob a
k'aolo'.

U tsikbalil juntúul chan peek’.

Junp’éel k’iine’ Juan yéetel Pedroe’ bino’ob ts’oon t’u’ul ich k’áax, tu biso’ob juntúul chan peek’, le chan peek’a tu yilaj juntúul chan t’u’ule’ ka jóop’ u bin tu paach u toojlik, ti’ lelo’ ka’aj xu’ul u toojol. Le ka’atúul mejen paalalo’obe’ ja’ak u yóolo’ob tuméen xu’ul u yuubiko’ob u toojol le chan peek’e’. Ka j-bino’ob u kaxanto’ob, ti’ lelo’ ka tu yu’ubo’ob u yook’ol yaanal lu’um, chen ba’ale’ ma’ u yiliko’ob, tak ka j-k’ucho’ob tu yiknal junp’éel u jool chultun, ka jóop’ u tuukultiko’ob bix kan u jook’silo’ob, ka tu kaxanto’ob junxóot’ aak’e’ ka tu k’axo’ob tu chuun junkúul che’, ka j-ook Juan jóok’sik, ka j-ts’o’ok. u jóok’siko’obe, ka j-suunajo’ob tu naajilo’ob u ti’a’al ka u ts’ako’ob, tuméen káach junts’iit yook, yéetel le ba’ax úuch ti’o’oba’ ma’ suunajo’ob ts’oon t’u’uli’, tuméen le chan peek’o’ moch-chaji.

Ts'íibt ba'ax ucha'an ti' juntúul a waalak'.

Le tuukula' a ti'a'al

Chan paal le áanalte' yaan ta k'abo' yéetel le ts'o'ok a xookiko', kexi' wa utschaj ta wich u ts'íibile', u ts'a joobonilo'obe', u tsikbalilo'obe' yéetel le u báaxaliio'ob ku taasiko' u ti'a'al ka páatak a kanik a ts'íibte yéetel a xookik le k-t'aano'.

Ka'aj beeta'ab le áanalte'a, tuukulta'ab u ti'a'al ka a ti'a'alte yéetel xan u ti'a'al ka paatak a ka'ansik ti' le a wéet paalalilo'ob u jats'utsil u t'a'anal, u ts'íibta'al yéetel u xo'okol k-t'aano'.

Kexi' wa tu láakal le ba'alo'ob ta kanajo' ti' le áanalte'a' ka meyajnaktech u ti'a'al a kanalkunsik u k'aaba' le úuchben k-ch'i'ibalo'obo', bey xan ka u a'asaj na'at, ka u a'asaj jats'uts tuukul, uti'a'al tu'ux ka wilabaj máaxech yéetel xan ka u ts'atech ki'imak ólal yéetel utsul kuxtal.

U chíkolilo'ob k-lu'um.

Mexicoe' u lu'umil u ti'a'al tu láakal u síijnalilo'ob.

U chimalil, u lakamil yéetel u noj k'aayil ti' u lu'umil Mexicoe', u chíkolilo'ob le k-lu'ume'exa'.

Ba'alo'ob jach k'a'anan k-yaamiltiko'ob ti' k-lu'um yéetel ti' k-kuxtale'ex sáamsamal.

U k'iinil u k'iinbesa'al Lakam. 24 ti' febrero.

Lakame' u e'esaniil k-lu'um je'ex wíinik, lu'um, le o'lale' k-a'alike' jump'éel u chíkolil ti' México.

Tu k'iinil 24 ti' febreroe' u síinajlilo'ob Mexicoe' k-k'iinbesik u cha'anil k-lakam.

U Aanalte'il a'almaj t'aan ti' 1917 5 ti' febrero ti' 1917.

Ichil u Aanalte'il la a'almaj t'aana', ts'íibta'an ti' 1917, ti' ku ya'alik bix k'a'anan u máan máak yéetel ba'ax k'a'abet u beetiko'ob u síjnalilo'ob way tu lu'umil Mexicoe'.

Ichil u láak' ba'alo'ob ts'íibta'ane'e, le u Aanalte'il a'almaj t'aana' ku ya'alike' je'ex teech yéetel tu láakal u mejen paalalilo'ob Mexicoe' jach k'a'anan u k'úubulo'ob xook.

**Le xiibpalalo'oba' tu ts'ao'ob u
kuxtato'ob yóok'lal México.
13 ti' septiembre ti' 1847.**

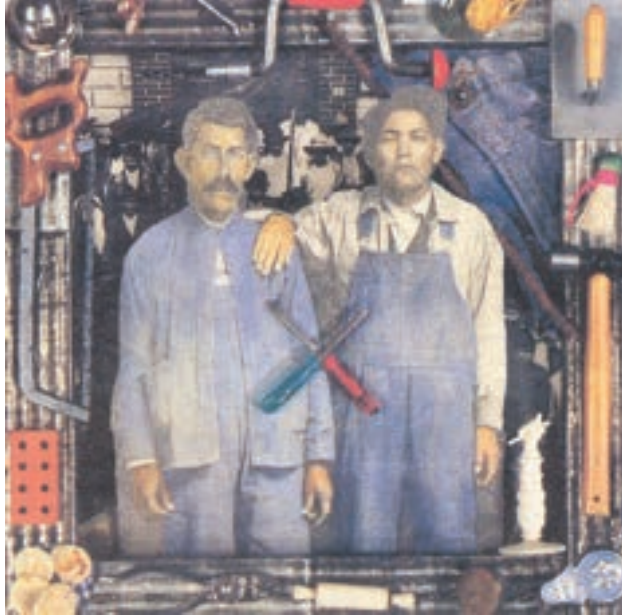
Ts'o'ok u máan ya'abkach ja'abo'ob, le ka j-ooko'ob u loobilto'on u múuch' k'atunil ti' Estados Unidos way ti' le k-lu'ume'exa'.

Le táan u péechak'tiko'ob k-lu'ume'exo', yaanchaj xiibpalalo'ob tu ts'ao'ob u kuxtalo'ob yook'lal México. Ba'atelnajo'ob yéetel kíimo'ob tu noj naajil ti' Chapultepec tu k'iinil ti' 13 ti' septiembre ti' 1847.

**U ch'a'abal u nu'ukulilo'ob ikil u
meyajta'al u boox yiitsel lu'um.
18 ti' marzo ti' 1938.**

18 ti' marzo k-k'iinbesik u k'iinil ikil u jalachil Lázaro Cárdenas, yéetel u yáantaj u láak' wíiniko'ob ti' Mexicoe', tu náajaltaj u ba'ateltik u sitik tu k'ab u síijnalilo'ob Mexicoe' u boox yiitsel le k-lu'ume'exa'.

U k'ii u k'iinbesa'al meyaj 1o. ti' mayo.

Tu láakal j-meyajo'obe' k'a'anan u yaantal utsul kuxtal ti'o'ob tu jo'ol u meyajo'ob.

Le a'almaj t'aano'obo' ku ya'aliko'obe' u meyaj máake' ma' u máan ti' 8 horas yéetel k'a'abet u yaantal junp'éel k'iin ich semana u ti'a'al u je'elel wíinik.

U yáax k'iinil ti' mayoe' ku k'iinbesa'al utsul kuxtalil náajalta'ab tu jo'ol meyaj, tuméen ya'ab j-meyajo'ob ti' ya'abkach tantanxelil lu'umilo'ob yáan way yóok'ol kaabe'.

“UU NOJ K’AAYIL U LU’UMIL MEXICO”

CORO: Et lu’umie’ex ti’ u yautil k’atunyaj
mach a máaskab yéetu táab a tsíimin
yéetel kíllbanak u ts’u’ le lu’uma’
le kéen jumnak u wáak’al jobon ts’oon.

ESTROFA: I Jich’ in lu’ umil ti’a táan polal u lool che’
jets’el óolal tumeen le bolom pixano’
ti le ka’ano’ a junk’ul k’iintaj
ti’olu yaalk’ab yuumbíl ts’í’ibta’abij.

Wa ka’ taakjun túljo’op’ach wíinike’
u k áat u ts áanch’atej le a lu’umila’
tukle’ in w chin in lu umil le ka’ano’
Juntúul k’atun ti’a waal tu ts’áaj-tech.

ESTROFA: II K’atun, K’atun xma’ je’elet ti’ je’e máaxe’
ti’ k-lu’umil pets’t’aaril u chimalo’ob
k’atun, k’atun u lakano’ob le k-lu’uma’
Ichil fíitits’ k’í’ik popo’ ch’u’uluk

iK’atun, k’atunl ich k’áax yéetel táax lu’um
yáambanak u wáok’a jobon ts’oono’ob
yéetel éets’nak u juumil u juumilo’ob
ka’ u ya’alo’ob jun-óolal jáalk’abil !

ESTROFA: III In lu’ umil ma’ili’ lu buk a waalo’ob
ichil palitsil ku éejentko’ob chíinpoolile’
wéekék k’í’ik’ yóok’ol k’áaxilo’obe’
yóok’ol k’í’ik’e’ ka’ jéets’ek u yook.

Le k ujna; ka’anal naj witsllnajo’ob
ka’ nikchajko’ob yéetel k’a’amill jumo’ob
u mulilo’ob ka’a p’áatak u yaalo’ob
junpikjolka’an ti u lu’mil weye’

ESTROFA: IV Lu’umil, lu’umil a waalo’ob jaaj t’aakech
u k’ubko’ob u kuxtalo’co ta wóolal
wa le joom yéet u ts’íikil u yáakano’
ka t’aanko’ob ba’atel yée jaajil yóol.

A tia’al teech u k’axjo’olil u lool che’
ti’ letio’obe’ junp’éel ki’ki’ óolal ka’ajsajil
jun kilí’ch che’ a tia’al teech ta náajaltaj
junp’éel muknal u tia’alo’o nojtsik.

